

### Üçüncü Fəsil

## **AZƏRBAYCAN DEMOKRAT PARTİYASININ XALQ HAKİMİYYETİ TƏDBİRLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ UĞRUNDA MUBARİZƏSİ**

### **Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin xalq hakimiyyətinin müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə rəhbərliyi**

1945-ci il dekabrın 12-də Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycan Demokrat Fırqəsi yeni həyat qurmaq işinə xalq hakimiyyətinin bütün halqaları-ADF-nin təşkilatları, ali və yerli hakimiyyət orqanları və ictimai təşkilatlar vasitəsi ilə rəhbərlik edirdi.

ADF Mərkəzi Komitəsinin plenum iclaslarında günün mühüm məsələləri vaxtaşırı müzakirə edilərək lazımi qərarlar çıxarılırdı. Fırqənin bu qərarları birinci növbədə fırqə və ictimai təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilməyə başlanırdı. ADF MK-nın qərarlarının bir çoxu isə Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti tərəfindən qanun, qərar və yaxud qətnamə halına salınaraq xalq hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə birinci dəfə ADF MK-nın geniş plenumu 1946-cı il yanvar ayının 26-29-da (1324-cü il bəhmən ayının 69-da) oldu. Plenumda xalq hakimiyyəti orqanlarının və 36 fırqə təşkilatının 128 nəfər rəhbər işçisi iştirak edirdi. Plenumda Partiya və Milli hökumətin əsas məsələləri, fırqə təşkilatları, yerlərdə partiya rəhbərliyi; vilayət, mahal və bölük əncümənləri haqqında məsələlər müzakirə olundu və müvafiq qərar-lar qəbul edildi [Bax: 46, 31. I. 1946]. Həmin plenum ADF-nin hökumət işlərinə rəhbərlik etmək məsələsini geniş müzakirə edərək göstərdi ki, bu rəhbərlik fırqə təşkilatları yolu ilə, idarələrdə işləyən fırqə üzvləri vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir. Plenum partiyaya axın nəticəsində baş vermiş mühüm nöqsanlara diqqəti cəlb etdi və Mərkəzi Təftiş Komissiyasını (MTK) qüvvətləndirdi(1) [Bax: 46, 31. I. 1946].

1946-cı il mayın 29-31-də (1325-ci il xordad ayı-nın 9-11-də) ADF Mərkəzi Komitəsinin növbəti geniş plenumu oldu. Bu plenumda Azərbaycanın ümumi vəziyyəti, partiyanın gündəlik siyasəti, torpaq bölgüsü və kənd təsərrüfatına aid işlər və fırqə təşkilatı işləri barədə məsələlər müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi [Bax: 46, 31. V. 1946]. Plenum ərəfəsində Azərbaycan Milli Hökumətinin nümayəndələri ilə İran hökuməti arasında Tehran şəhərində (29 aprel-10 may 1946-cı il) danışıqlar oldu. Plenum bu danışıqlarda Mərkəzi Komitənin tə'qib etdiyi siyasəti bəyəndi və danışıqlar yenidən başlanarsa müzakirələr üçün MK-nın Rəyasət hey'ətinə geniş ixtiyar verdi. MK plenumu fırqə sıralarının birliyinin möhkəmləndirilməsinə, xalq arasında təbliğatın artırılmasına, fırqə üzvlərinin ümumi savadının və siyasi mə'lumatının artırılmasına xüsusi diqqət verdi. ADF-nin Təbriz şəhər komitəsi(2) yaxşı işinə görə MK plenumu tərəfindən Səttarxan bayrağı ilə təltif olundu və Təbriz şəhər komitəsinin sədr müavini M. Vilayinin işi bəyənilməsi və xüsusi qeyd edildi. MK plenumu Zəncan (vilayət komitə sədrləri: Ə. Raufi və Ə. Rəhmani), Miyana (vilayət komitə sədri: Ə. Şəmidə), Sarab və Üsgü [rayon] mahal fırqə təşkilatlarının da yaxşı işlədiklərini qeyd etdi.

1946-çı il noyabrın 9-da (1325-ci il abanın 18-də) Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin beşinci (xalq hakimiyyəti dövründə sonuncu) plenumu oldu. Bu plenuma qədər 1946-çı il iyun ayının 13-də (1325-ci il xurdadın 23-də) Təbriz şəhərində «Dövlət (İran dövləti-M. Ç.) ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərardad» imzalanmışdı. İran hökuməti ilə bağlanmış bu müqavilənin bir sıra maddəsini təkmilləşdirmək və

həyata keçirilməsinin əməli yollarını müəyyən etmək üçün həmin müqavilə əsasında Azərbaycan Milli Məclisinin funksiyasını yerinə yetirən Azərbaycan Əyalət Ənçüməni 1946-cı il avqustun 21-də Tehrana, İran hökuməti ilə danışığa nümayəndə hey'əti göndərdi. ADF MK-nın bu plenumunda həmin nümayəndə hey'ətinin hesabatı dinlənildi və müzakirə olundu.

1945-ci ilin sentyabrından 1946-cı il dekabrın ortalarına qədər Azərbaycan Demokrat Firqəsinin kütlələrə rəhbərlik işini Təbrizdə Mərkəzi Komitəsi başda olmaqla Qaradağ, Ərdəbil, Zəncan, Makı, Marağa, Mərənd, Miyana, Urmu, Xalxal və Xoy vilayət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirir. Eyni zamanda ADF-nin Ərdəbil, Əhər, Zəncan, Marağa, Miyana, Təbriz, Urmu, Xalxal və Xoy şəhər Firqə təşkilatları yaranmışdı. Bundan başqa Azərbaycanın bütün rayonlarında və mahallarında ADF-nin yerli təşkilatları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi üzvləri ilk partiya təşkilatlarında birləşmişdilər. ADF MK-nın 1946-cı il yanvar plenumunun qərarı əsasında nazirliklərdə və bütün dövlət idarələrində də ilk firqə təşkilatları yaradıldı. Bundan əlavə Azərbaycan azad xahlarının məşrutə inqilabi illərindəki iş təcrübəsindən istifadə edərək ADF müxtəlif peşələrdə çalışan, şəhərdə bir məhəllədə yaşayan firqə üzvlərinin məhəllə firqə komitələri nəzdində ilk firqə təşkilatlarını yaratdı. Bütün iş yerlərində, orta və böyük kəndlərdə də ADF-nin ilk firqə təşkilatları yaradıldı. Bunlar yerlərdə idarə işlərinə rəhbərlik və köməklik etməklə yanaşı firqə üzvlərinin siyasi-ictimai tərbiyəsi və hətta hərbi təlimi ilə məşğul olurdular.

ADF-nin geniş xalq kütlələrinə rəhbərlik vasitələrindən biri də mətbuat oldu. Bu sırada birinci növbədə aşağıdakı qəzet və jurnalları göstərmək olar:

«Azərbaycan» qəzeti Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin orqanı [05. IX. 1945 -10. XII. 1946-cı illər], «Azad Millət» qəzeti Azərbaycan Milli Məclisinin orqanı [24. II-9.XII-1946-cı il], ADF-nin vilayət komitələrinin orqanı: Zəncanda-«Azər» Urmuda-«Urmiyə», Ərdəbildə-«Cövdət» qəzetləri; Azərbaycan Fəhlə Zəhmətkeşlərinin orqanı olan «Qələbə» qəzeti, ADF-nin Təbriz şəhər komitəsinin orqanı «Demokrat» jurnalı, Azərbaycan Demokrat Cavanlar təşkilatının orqanı «Cavanlar» qəzeti, Azərbaycan şair və yazıçılar cəmiyyətinin orqanı «Günəş» jurnalı, erməni dilində «Arevud» («Günəş») adlı siyasi-ictimai qəzet. Bunlardan əlavə «Azərbaycan Ulduzu», «Yeni Şərq», «Fəryad» qəzetləri; «Şairlər Məclisi», «Maarif» və «Fələhət» jurnalları da nəşr edilirdi.

ADF-nin xalqa yeni həyat qurmaq işinə gündəlik rəhbərliyi firqə kadrları vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. ADF-birinci növbədə milli azadlıq, Kommunist və Fəhlə hərəkatı sıralarında, o cümlədən də İran Tudə Hizbi sıralarında siyasi mübarizədə yetişmiş kadrları xalq hakimiyyətinin bütün sistemində məs'ul vəzifələrdə yerləşdirmiş və onlardan düzgün istifadə etmişdir. Bununla yanaşı ADF MK-nın 1946-cı il yanvar və may plenumlarının qərarlarına əsasən firqənin Təbriz şəhər komitəsi; Zəncan, Urmu, Miyana, Ərdəbil, Marağa və Əhər vilayət komitələri qısa müddətli firqə siyasi kursları təşkil etdilər. 1946-cı il sentyabrın 22-də Təbrizdə Azərbaycan siyasi və hüquq məktəbi açıldı. Burada 170 nəfər kadr hazırlanırdı. O zaman kadr çatışmadığından yerlərdə bə'ziləri başçılıq etdikləri işi lazımi dərəcədə bilmirdilər, bununla yanaşı ADF-yə və xalq hakimiyyətinə həmişə sadıq idilər. Firqə və hökumət orqanlarında, hətta mühüm vəzifələrdə belə kadrların düzgün seçilməməsi və yerləşdirilməməsi halları da olmuşdur [Bax: 97, 38]. ADF kadrlara böyük tələbkarlıq və qayğı ilə yanaşırdı(3).

ADF-nin Mərkəzi Komitəsi tərəfindən hər bir siyasi, inqilabi, ictimai və islahat tədbiri qabaqcadan hazırlanır, tam demokratik qayda üzrə, geniş kollektiv rəhbərlikdə müzakirəyə qoyulur və kollektiv qərar qəbul edilirdi. Lakin ADF-nin rəhbərliyi İran dövləti və imperialistlər tərəfindən yaranmış şiddətli təhlükə qarşısında xalq hakimiyyətinin gələcəyinə aid bu mühüm məsələni müzakirə etməmişdi. ADF MK-nın xalq hakimiyyəti dövründə keçirilmiş son plenumu (9.XI-1946) və ondan sonra ADF MK-nın İcraiyyə hey'əti(4) firqə sıralarının birliyini pozmaq və təslimçilik meyllərinə qarşı mübarizə apara bilmədi. Düşmən qarşısında qeyri-mütəşəkkil geri çəkilmək və geri çəkilərək gizli təşkilat yaratmamaq da ADF rəhbərliyinin böyük səhvi idi [Bax: 97, 38].

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin strategiyası irtica və imperalizm əleyhinə, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizədən ibarət olmuşdur. Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət və geniş hüquqlar qazanmaq ən yaxın vəzifə olaraq qarşıda dururdu. ADF aşağıdan, kütlələrin gücü ilə, milli azadlıq qüvvələrini birləşdirərək inqilabi yolla xalq hakimiyyəti yaratmaq taktikası yeridirdi.

ADF köhnə istismarçı quruluşun məhv olma dövrünün gəlib çatdığına inanırdı. Buna əsasən köhnə sosial-iqtisadi quruluşu gələcəkdə müasir və ali sosial-iqtisadi quruluşla əvəz etməyi nəzərdə tutmuşdu. ADF birinci növbədə fəhlə sinfinin və zəhmətkeş təbəqələrin istismar olunmasını əsaslı surətdə məhdudlaşdırdı, dövlət sənaye sahələri yolu ilə və kəndlilərə pulsuz torpaq verərək müasir sosial-iqtisadi quruluşu yaratmağa başlamışdı. ADF-nin milli siyasəti, xüsusi ilə inqilabi yolla Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət əldə etməsi İran fəhlə sinfinin inqilabi mənafeyinə müvafiq olmuşdur. Bu siyasət İran xalqları arasında inqilabi əməkdaşlığa və dostluğa xidmət etmişdir. ADF yaranandan beş ay sonra (1946-cı ilin yanvarında) onun 180 min nəfərdən çox, bir il sonra (1946-cı il avqustun sonunda) isə 200 min nəfərdən çox üzvü var idi. [Bax: 91, 21- Bax: 46, 28. VIII. 1946]. 1946-cı ilin əvvəlində ADF-nin rəhbər orqanlarına seçilənlərin 69,5 faizini kəndlilər, 8 faizini fəhlə və sənətkarlar, 5 faizini mülkədarlar, 4,5 fadzini ziyalılar və 13 faizini cəmiyyətin qalan təbəqələrindən olanlar təşkil edirdi [Bax: 91, 21]. ADF Azərbaycanda fəaliyyət etdiyinə görə onun üzvlərinin çox böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Azərbaycanda yaşayan aysorların, ermənilərin və başqa xalqların qabaqcıl nümayəndələri də ADF-yə üzv olmuşdular. Fəhlə sinfi, kəndlilər və orta təbəqələr milli-azadlıq və demokratik hərəkatın əsas qüvvəsi idilər. ADF-nin rəhbər orqanlarına seçilənlərin 77,5 faizini kəndlilər, fəhlələr və sənətkarlar təşkil edirdilər. İranda milli-azadlıq kommunist və fəhlə hərəkatlarının fəal iştirakçıları ADF-yə və xalq hakimiyyətinə rəhbərliyi öz əllərinə almışdılar. Yuxarıdakı qeydlərimizdən bu nəticəyə gəlirik: ADF dünyagörüşünə, siyasi, təşkilati və inqilabi fəaliyyətinə görə marksist partiyadır, inqilabçı və beynəlmilətçi partiyadır. ADF zəhmətkeş sinif və təbəqələrin partiyasıdır. Firqə orta təbəqələri də öz rəhbərliyi altına toplamışdı. Birinci növbədə zəhmətkeş sinif və təbəqələrin siyasətini həyata keçirmiş və onların mənafeyini tə'min etməyə başlamışdı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalqa rəhbərlik vasitələrindən biri də ictimai təşkilatlar olmuşdur. ADF kütlələrin mənafeyini demokratik əsaslar üzrə tə'min etməklə, öz qərarlarını ictimai təşkilatlara çatdırmaqla, onlara kadr göndərmək və onların qabaqcıllarını firqə sıralarına cəlb etməklə, ictimai təşkilatlar vasitəsi ilə kütlələrə rəhbərlik edirdi.

**Azərbaycan fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı** 1941-1946-cı illərdə milli-azadlıq hərəkatında qabaqcıl qüvvə olmuşdur. 1946-cı il iyulun 23-də Azərbaycan Fəhlə və Zəhmətkeş həmkarlar İttifaqının (AFZHİ) birinci kongresi oldu. Kongres AFZHİ-nin Mərkəzi Şurasını (75 nəfərdən ibarət)(5) və Mərkəzi Təftiş Komissiyasını seçdi [Bax: 46, 31. VII. 1946]. Kongresin

qətnaməsində işsizliyi aradan qaldırmaq tədbirləri, daxili sənayenin himayə olunması, əmək qanununun hər yerdə tətbiq edilməsi icrası, sığorta qanununun hazırlanması və sairə mühüm məsələlər qeyd edilmişdi [Bax: 46, 30. VII 1946]. 1946-cı ilin yayında AFZHİ-nin Mərkəzi Şurasında 12 istehsalat sahəsinin həmkarlar ittifaqı birləşmişdi. O zaman AFZHİ-nin 42.806 nəfər üzvü var idi. Azərbaycanın 10 vilayətində həmkarlar ittifaqı fəaliyyət göstərirdi [Bax: 46, 26. VII. 1946]. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti zamanı AFZHİ bir tərəfdən sənayenin idarə olunmasında yaxından iştirak edir, fəhlələrə iş yerlərində savad kursları, səhiyyə məntəqələri, yeməxanalar, uşaq və körpələr evi təşkil edir, digər tərəfdən zəhmətkeşləri Azərbaycan Milli hökuməti qarşısında duran məsələlərin həllinə səfərbər edirdi. AFZHİ-nin üzvü olan bir çox fəhlə, xalq hakimiyyəti sistemində rəhbər vəzifələrə göndərilmişdi. Fəhlələr xalq qoşunları və fədai dəstələri sıralarında; torpaq bölgüsündə, taxıl hazırlığında, abadlıq işlərində çox yaxından və fəal iştirak edirdilər. «21 Azər hərəkatını idarə edənlərin əsas hissəsi fəhlələr idi» [46, 24. VII. 1946].

**Azərbaycan Demokrat Cavanlar Təşkilatı.** 1946-cı il iyulun 6-da (1325-ci tir ayının 15-də) Təbriz şəhərində Azərbaycan Demokrat Cavanlar Təşkilatının (ADCT) birinci qurultayı açıldı. Qurultayda gənclərin 20 təşkilatından 107 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultay hesabatı dinləyərək, ADC-nin məramnamə və nizamnaməsini qəbul etdi. Mərkəzi Komitə və Mərkəzi Təftiş Komissiyasını seçdi(6). Gənclərin Urmu, Miyana, Sarab və Ərvənəq təşkilatları yaxşı işlədiklərinə görə qurultay tərəfindən təqdir olundular [Bax: 46, 10. VII. 1946]. Gənclər təşkilatı siyasi kurslar, yazıçı-şair və nətiqlər Dərnəkləri, savadsızlığı ləğv etmə kursları, idman dəstələri yaratmaqla, divar qəzetləri çıxarmaq, konsert və tamaşalar verməklə gənclərin tərbiyə işi ilə geniş surətdə məşğul olurdu. Azərbaycanda 1946-cı ildə keçirilən əncümən seçkilərində 20 yaşa çatmış gənclər fəal surətdə iştirak(7) etdilər. ADCT fəhlə kəndlilərin savadlanmağına kömək etməklə, gənclərdən zabitlik və ixtisas məktəblərinə göndərməklə, fədai və xalq qoşunu dəstələrinə konsert və tamaşalar verməklə, şəhərlərdə asayiş qorumaq üçün keşik çəkməklə, cəbhələrdə vuruşan fədailərlə onların ailələri arasında əlaqə yaratmaqla, yolların çəkilməsində, abadlıq və sairə işlərdə iştirak etməklə xalq hakimiyyəti tədbirlərinə yaxından kömək edirdi.

Xalq hakimiyyəti Azərbaycanda qadınlara kişilərlə bərabər hüquq vermişdi. **Qadınlar ADF** təşkilatları sırasında çalışır və onlarla qadın xalq hakimiyyəti orqanlarına seçilərək ölkənin siyasi-ictimai həyatında fəal surətdə iştirak edirdilər. ADF-nin rəhbərliyi altında Azərbaycan **Qadınlar klubu** xalq hakimiyyəti dövründə qadınları yeni həyat qurmaq işinə cəlb və səfərbər edirdi. Təbriz, Marağa, Urmu, Zəncan, Əhər, Xalxal, Makı və sair şəhərlərdə yaranmış qadınlar klubuna yüzlərlə qadın üzv olmuşdu(8). Klublarda hər həftə siyasi, ictimai, mədəni və s. məsələlər barədə mühazirələr olurdu. Qadınlar klubları, savadsız qadınları savadlandırmaqla məşğul olur, şəfqət bacıları kursları açır, əl işləri dərnəkləri yaradır, konsert və tamaşalar verirdilər. Təbriz qadınlar klubunda 40 nəfərdən çox qadın fədailərə göndərilmək üçün paltar tikirdilər.

**Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyətinin(9)** də xalq hakimiyyəti dövründə kütlələri səfərbər etməkdə mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyətində yüzlərlə şair, tənqidçi, gənc yazıçı, jurnalist, dil və ədəbiyyat tədqiqatçısı birləşmişdi. Bu cəmiyyətin Təbriz, Zəncan, Urmu, Ərdəbil və Xoy şəhərlərində şöbələri var idi. Yazıçılar öz əsərlərini Azərbaycanda çıxan qəzet və jurnallarda Azərbaycan dilində çap etdirirdilər. 1946-cı ildə ayrı-ayrı yazıçıların bir sıra kitabları nəşr olunmuşdur. Xalq hakimiyyəti dövründə onlarla yazıçı yetişmiş, kütlələr içərisində məşhurlaşmışdı. Azərbaycan yazıçıları öz əsərləri ilə xalq azadlığını müdafiəyə, demokratik quruluşun fəal iştirakçısı olmağa çağırır, azadlığın

düşmənlərini ifşa edirdilər. Onların əsərlərində vətənpərvərlik və xalqlar arasında dostluq təbliğ olunurdu. Şairlərdən M. Nəcm Təbrizinin «Həmişəlik Yaşa Azərbaycan», M. M. E'timadin «Ana Yurdumsan Doğma Vətən» marşları və Təbrizim» nəğməsi; fədailər marşı və s. xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunur, xalqın inqilabi coşğunluğunu daha da gücləndirirdi.

Azərbaycan ermənilərinin, aysorlarının və yahudilərinin milli-mədəni cəmiyyətləri də ADF-nin rəhbərliyi ilə bu xalqları yeni həyat qurmağa cəlb edirdilər. Onlar bu xalqlar içərisində geniş mədəni-marif işləri aparırdılar.

\*\*\*

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranan gündən onun müdafiəsini hərtərəfli təşkil etmək təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda durmuşdu. İranda imperialistlərə arxalanan şahlıq üsul-idarəsi və istismarçı siniflərin hakimiyyəti davam etdikcə Azərbaycan xalq hakimiyyəti daima təhlükədə idi. Firqənin göstərişlərini həyata keçirərək Azərbaycan Milli hökuməti yarandıqı gün [12. XII. 1945-ci il] öz tərkibində Xalq Qoşunları nazirliyi də yaratdı. İş proqramında isə fədai dəstələrini mərkəzləşdirəcəyini və eyni zamanda Xalq Qoşunu yaradacağını qeyd etdi. 9 gün sonra (21. XII. 1945-ci il) Azərbaycan Milli Məclisi Xalq Qoşunları yaradılması haqqında qanun verdi. Bu qanunda göstərilirdi ki, Xalq Qoşunları Azərbaycan xalqının ehtiyacından doğmuş, onun müdafiəsini və xalqın azadlığını təmin etmək üçün yaradılmışdı. Qanunda göstərilirdi ki, Xalq Qoşunları əskərləri və zabitləri də bütün vətəndaşların malik olduğu hüquqa və ictimai haqqa malikdirlər [Bax: 98, 27]. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar və may plenumları Xalq Qoşunları yaradılmasını, qüvvətləndirilməsini və fədai dəstələrinin rəsmi qoşun halına keçirilməsini zəruri hesab etdilər. 1946-cı il fevralında əməli surətdə Xalq Qoşunları yaradılmasına başlandı. İrticaçı İran hökumətinin nizami orduları qarşısında xalq hakimiyyətini təkcə fədailərin qüvvəsi ilə qorumaq mümkün olmazdı. ADF və Azərbaycan Milli hökuməti Xalq qoşunlarının təchiz edilməsinə, paltar, azuqə və sair cəhətdən təmin olunmasına maksimum sə'y göstərirdilər. Milli hökumət hərbi məktəb açaraq az müddətdə Xalq Qoşunları üçün 250 nəfərdən çox zabit hazırladı. Xalq qoşunları yaranmasında, ona kadr hazırlanmasında, onun lazımi hərbi təlim görməsində və düşmən qüvvələri ilə vuruşlarda İran Tudə Hizbinin Azərbaycana göndərdiyi inqilabçı zabitlər böyük xidmət, fədakarlıq və şücaət göstərirdilər(10). İran dövləti daxilində Azərbaycanda Xalq Qoşunları birinci və həqiqətən ölkəni, xalqı və azadlığı müdafiə edən; xalq tərəfindən yaradılan və onun qabaqcıl, mübariz və inqilabçı qüvvəsi tərəfindən rəhbərlik və başçılıq edilən qoşun olmuşdur.

Azərbaycan Milli hökumətinin fədai dəstələrinin işini nizama salmaq və ölkədə əmniyyəti qorumaq haqqında 1946-cı il 3 fevral tarixli qərarına əsasən fədailər böyük dəstələrdə birləşdirilərək qoşun nizam-intizamı ilə, silahlı halda Azərbaycanın müəyyən məntəqələrində yerləşdirildilər. ADF və Milli hökumət fədailərə hərtərəfli qayğı göstərirdi. Fədai dəstələrinin bütün təchizatını-paltar, başmaq, yatacaq və azuqəsini Millət hökumət verirdi. Azadlıq uğrunda vuruşlarda şəhid olmuşların ailə üzvlərinə və əlil olmuş fədailərə Azərbaycan Milli Məclisi sinin 8. VI. 1946-cı il tarixli qanununa əsasən aylıq təqaüd verilirdi. Torpaq bölgüsündə birinci növbədə fədailərə torpaq verilirdi. Milli hökumət bir çox yerdə yoxsul fədai ailələrinə pulsuz un, çay, qənd və s. paylayırdı. Azərbaycanın hər yerindən hədiyyə yığılaraq fədailərə çatdırılırdı. Öz kəndlərindən uzaqlarda xidmət edən fədailərin əkin-biçinlərinə, məhsulunun yığılmasına həmkəndliləri kömək edirdilər. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulması uğrunda vuruşlarda fədai dəstələri və fədai başçıları çox böyük qəhrəmanlıq, şücaət və fədakarlıq göstərirdilər(11). ADF təşkilatları fədai dəstələrinə gündəlik rəhbərlik edirdi.

ADF-nin rəhbərliyi ilə xalq hakimiyyətinin müdafiəsi getdikcə güclənirdi. Azərbaycan və Kürdüstan Milli hökumətləri arasında 1946-cı il aprelin 23-də bağlanmış müqaviləyə əsasən hər iki hökumətin silahlı qüvvələri azadlıq düşmənləri ilə vuruşda bir-birinə kömək edirdilər. Azərbaycan Milli hökuməti partiya üzvlərini fəhlə-kəndliləri silahlandırmışdı. Bundan əlavə ADF-nin göstərişi ilə 1946-cı ilin aprel ayından Azərbaycanın hər yerinə partiyanın və ictimai təşkilatların üzvləri hərbi təlim keçməyə başladılar.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin xalq hakimiyyətinin müdafiəsini təşkil etmək tədbirləri düzgün və vaxtında olmuşdur. İran hökuməti 1946-cı ilin birinci yarısında Azərbaycan daxilində bir sıra feodalların və xanların, o cümlədən: Zəncan vilayətində Zülfüqarilərin, Marağa ətrafında holasu mahalında Yəminləşkərin, Xalxal mahalında Zərqamın, Qaradağda Abdullaxanın və Çahar oymaqda Abbasquluxan Sərtibin və başqalarının əksinqilabi qiyamlarını təşkil edir [Bax: 48, 1967, № 25, 48]. Lakin Azərbaycan fədailəri və Xalq Qoşunları bu irtica qiyamlarını yatırır. İran şahqoşunlarının baş qərargahi Azərbaycandan qaçmış feodallardan, xanlardan və onların nökrələrindən ibarət silahlı dəstələr yaradır. Onları hertərəfli təchiz edir. 1946-cı il yanvar ayından bu irticaçı silahlı dəstələr Azərbaycan xalq hökumətinin silahlı qüvvələri üzərinə arasıkəsilməz hücumlar edirlər. Zəncan vilayətində, həmədanın Mehriban mahalı yaxınlığındakı kəndlərdə, Holasu-Sayınqala ətrafında, Astara və Xalxal yaxınlığında, 1946-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında gedən şiddətli vuruşmalar Azərbaycan silahlı qüvvələrinin qələbəsi ilə qurtardı. İran Tudə Hizbinin Azərbaycana göndərdiyi təcrübəli hərbi kadrlar irticanın Azərbaycan xalq hakimiyyəti əleyhinə silahlı fitnəkarlıqlarına qarşı mübarizədə fəal və ciddi rol oynadılar [Bax: 74, 4].

ADF-nin xalq hakimiyyətinin müdafiəsinə rəhbərliyinin aşağıdakı bə'zi cəhətlərini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Xalq Qoşunlarını lazımi silahlarla təchiz etmək imkanı son dərəcə məhdud idi. Qoşun hertərəfli yüksək hərbi təlim görməmişdi. Vaxtilə İran qoşununda olmuş indi isə Xalq Qoşunlarında xidmət edənlərin bə'zisi kütləvi inqilabi şəraitin tələblərinə asanlıqla uyğunlaşa bilmirdi. Xalq Qoşunlarına operativ-hərbi rəhbərlik ADF-nin rəhbərliyinin çox mürəkkəb sahələrindən biri olmuşdu. Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət əldə etmək prinsipinə tabe olaraq Azərbaycan Xalq Qoşunları və fədai qüvvələri Azərbaycanın inzibati-ərazi sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərirdilər. Bu isə eyni zamanda İran üzrə inqilabi hərəkatın müdafiə mövqeyində durmasını göstərirdi. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may və noyabr plenumları sayıq olmaq, xain və irticaçı ünsürlərlə mübarizə aparmaq kimi inqilabi əhəmiyyətli göstərişlər vermişdi. Bütün bunlara baxmayaraq irticaçı İran hökumətinin Azərbaycandakı əksinqilabi fitnələrinin və yaratdığı 5-ci sütunun əleyhinə lazımi sayıqlıq göstərilməmişdi. Bu da artıq dərəcədə ziyanlı hərəkat olmuşdur [Bax: 97, 37-381. Bunun nəticəsində İran dövlətinin silahlı qüvvələri Azərbaycan şəhərlərini işğal etdiyi günlər (1946-cı il dekabrın 10-dan sonra) ADF-nin və xalq hakimiyyəti orqanlarının üzvlərlə fəal üzvünə qanlı divan tutmağa müvəffəq oldular.

Milli azadlıq və xalq hakimiyyəti uğrunda inqilabi hərəkat Azərbaycanda İranın irticaçı dövlət aparatını əsasən dağıtdı, bə'zi sahələrini yenidən təşkil etdi və yeni idarələr yaratdı. «Azərbaycan Milli hökuməti irticaçı dövlət aparatında quruluş və qayda-qanun cəhətdən dərin dəyişikliklər əmələ kətirdi» [74, 2]. İnqilabi hərəkatın gedişində Azərbaycanda İran hökumətinin qoşunu, jandarm və polis qüvvələri, siyasi polis təşkilatı dağıdıldı. Bütün idarələrdə irticaya, istismarçı siniflərə xidmət edən rəhbərlik və iş üsulu da ləğv olundu. Onların əvəzinə siyasi, iqtisadi və ictimai həyatın bütün sahələrində ADF-nin rəhbərliyi ilə yeni, demokratik, inqilabi qayda-qanun və iş üsulu yarandı. Bütün bunlarla yanaşı, idarələr irticaçı ünsürlərdən tam təmizləne bilmədi. Xalq hakimiyyətinin demokratik islahatını müxtəlif yollara ləngidən qüvvələrlə lazımi mübarizə aparılmadı.

ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar və may plenumları xalqın bilavasitə hakimiyyətdə iştirak etməsi və demokratik rejim yaradılması üçün vilayət, mahal və bölük əncümənlərinin yaradılmasına və bu əncümənlər vasitəsi ilə hökumət idarələrinin işlərinə nəzarət olunması barədə göstəriş verdi.

İranda ilk dəfə əncümən, hakimiyyət orqanı kimi, 1906-cı ildə Təbrizdə yaradıldı. Təbriz əncüməni Azərbaycanı idarə etməklə bərabər İran inqilabının möhkəmlənməsində və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. İnqilabi qüvvələrin təzyiqi nəticəsində 1907-ci ildə İran konstitusiyasına əlavələrdə əncümənlərin yaradılması qanuniləşdirildi. Orada deyilirdi: bütün məmləkətdə əyalət və vilayət əncümənləri yaradılır. Bu əncümənlərin üzvləri əhali tərəfindən seçilir, əncümənlərin dövlət idarələrinə tam nəzarət etmək ixtiyarı var hər bir əyalət və vilayətin gəliri və xərci bu əncümənlər vasitəsi ilə müəyyən olunur [Bax: 99, 94]. İran inqilabının məğlubiyətindən sonra 34 il idi ki, irticaçı hakim siniflər əncümənlərin təşkil olmasına yol vermirdilər. 34 il fasilədən sonra yenə Azərbaycan, inqilabi hakimiyyət orqanı olan əncümənlər yaratmağa başladı. Bu isə İranda da əncümənlərin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Milli Məclisi gizli, müstəqim, ümumi və bərabər seçki yolu ilə vilayət, mahal və bölük əncümənləri, eləcə də bələdiyyə əncümənləri təşkil olunması barədə 1946-cı il yanvarın 8-də iki qanun verdi. Kənd əncümənlərinin seçkisi və təşkili haqqında da avqustun 3-də qərar çıxdı. Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilərdə olduğu kimi bu qanunlar və qərar üzrə əncümən seçkilərində Şərq ölkələrində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qadınlara kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verildi. Azərbaycanda 1946-cı il yanvarın 14-dən 18-nə qədər 213 şəhər və qəsəbədə, mahal və bölük mərkəzlərində 20 yaşına çatmış vətəndaşlar tərəfindən bələdiyyə əncümənləri seçildi və işə başladı. Azərbaycanda bələdiyyə əncümənlərinə ümumən 5971 nəfər üzv seçildi. İran dövlətində kənd əncümənləri olmamışdır. Kəndlərdə yerli hakimiyyət orqanı olan kənd əncümənləri ilk dəfə Azərbaycanda, xalq tərəfindən, demokratik seçki yolu ilə yarandı. Azərbaycan kəndlərində kəndxudaları kənd əncümənləri təyin edirdi. Azərbaycanda kənd əncümənlərinə 28 min nəfərdən çox üzv seçildiyini demək olar. İranın dövlət quruluşunda mahal və bölük əncümənləri də olmamışdır. Bu əncümənlər də ilk dəfə Azərbaycanda yaranmışdır. Azərbaycanda 1946-cı il fevralın 9 ilə 15-i arasında 10 vilayət, 21 mahal və 151 bölük əncüməni seçilərək işə başladı. Əncümənlərə ümumən 3790 nəfər üzv seçilmişdi. Bu əncümənlərin təşkili ilə Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yerli orqanları və demokratik əsası yaranmış oldu. Azərbaycanda 1946-cı ildə bütün əncümənlərə xalq tərəfindən seçilmiş 39 min nəfər nümayəndə ölkənin idarə edilməsində xalq hakimiyyətində iştirak edirdi. Əncümənlər torpaq bölgüsü, taxıl hazırlığı, kəndlilərə kömək edilməsi, abadlıq və sairə işlərlə məşğul olurdular. Xalq hakimiyyəti zamanı azadxah və demokrat şəxslərdən Ə. İmrani Qaradağ, M. Cəlili Ərdəbil və digərləri başqa vilayət əncümənlərinin rəisi seçilmişdilər. Ç. Məhtaş Təbriz, X. Azəbadəqan Ərdəbil, Q. Cavidan Marağa, T. Şahin, A. Pənbeyi, M. Hilal, Nasiri Urmu və başqaları digər vilayət hakimi (fərmandarı) təyin olunmuşdular. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Milli Məclisinin əncümənlər haqqında qanunu Azərbaycanda bələdiyyə əncüməninə daha çox müstəqillik vermişdi. Bu məsələdə hərəkatın ümumdemokratik cəhətinin üstünlüyü özünü göstərmişdi. Xalq hakimiyyəti orqanları olan vilayət, mahal və bölük əncümənlərinin səlahiyyəti isə «...dövlətə və milli idarələrin işlərinə nəzarət etmək, ...narazı olduqda mərbut nazirliyə xəbər vermək» [Bax: 98, 70] hududunda saxlanılmışdı. Lakin əncümənlər bu səlahiyyətlə xalq hakimiyyətlərinin Yerli orqanı vəzifəsini lazımi dərəcədə yerinə yetirə bilməzdilər.

## **Azərbaycan Milli Hökumətinin Demokratik İslahatlar Proqramının həyata keçirilməsində ADF-nin rolu**

Xalq hakimiyyətinin yaranması ilə Azərbaycan azadlıq əldə etmiş oldu. Lakin bu vəziyyət Azərbaycan əhalisini yenidən İranın irticaçı hökuməti tərəfindən azadlıqdan məhrum

edilmək təhlükəsindən qurtara bilməzdi. Sov.IKP-nin proqramında göstərilmişdir ki, «Siyasi istiqlaliyyət əldə edilməsi ilə milli-azadlıq inqilabı bitmir. İnqilab ictimai və iqtisadi həyatda dərin dəyişikliklərə səbəb olmazsa, milli dirçəlişin vacib məsələlərini həll etməzsə, bu istiqlaliyyət möhkəm olmaz və boş bir şeyə çevrilər» [100, 45]. Azərbaycanda xalq azadlığının davamı üçün dərin ictimai-iqtisadi dəyişikliklər, birinci növbədə demokratikcəsinə dəyişikliklər həyata keçirilməli və xalq hakimiyyətinin iqtisadi bazisi yaradılmalı idi. Azərbaycanda demokratik hərəkat qalib gəldikdən sonra köhnə istehsal münasibətlərindən yeni və mütərəqqi istehsal münasibətlərinə qismən keçid qarşıda dururdu. ADF-nin milli azadlıq və demokratik hərəkat xəttinə uyğun olaraq Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramında (12. XII. 1945-ci ildə) qeyd olunmuşdu ki, «Azərbaycan milli hökuməti məmləkətin bütün sahələri üçün xüsusi mülkiyyəti qəbul edib məmləkətin və xalq iqtisadiyyatının tərəqqisinə və xalqın rifah halına səbəb ola bilən hər çür xüsusi iqdamata (xüsusi sahibkarlığa-*M. Ç.*) kömək edəcəkdir» [75, 438]. Bu o demək idi ki Azərbaycanda hələ müəyyən torpaq sahələri üzərində mülkədarların və fabrik zavodlarda kapitalistlərin sahibliyi və azad ticarət qala bilərdi. ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar və may plenumlarında ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində aparılacaq islahat ətraflı surətdə müzakirə edildi. «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Demokrat Firqəmiz və hökumətimiz Azərbaycan xalqını siyasi azadlığa və demokratiyaya yetirmək üçün hamıdan artıq ona iqtisadi azadlığı və istiqlaliyyəti tə'min etməyə çalışır» [46, 6. III. 1946]. Azərbaycan Milli hökumətinin ən mühüm iqtisadi islahatı aqrar münasibətləri sahəsində olmuşdur. Bu böyük işə Azərbaycan Demokrat Firqəsi gündəlik rəhbərlik edirdi. Azərbaycan Milli hökumətinin hazırladığı layihələr əsasında 1946-cı il fevralın 16-da Azərbaycan Milli Məclisi «Xalisələrin bölünməsi haqqında qanun» və «Müsadirə haqqında qanun» verdi. Bu qanunlarda deyilirdi: «devlət kəndlərinin torpaqları və sular kəndlilər arasında əvəzsiz olaraq bölünməlidir. Azərbaycanın azadlığının və milli hekumətin əleyhinə təbliğat aparınların və mübarizə edənlərin müsadirə olunan əkin yerləri, otlaqları, su və bağları kəndlilərə verilməlidir [Bax: 101, 24. II. 1946]. Bir qədər əvvəl, 1946-cı il fevralın 11-də torpaq bölgüsü üçün nizamnamə təsdiq edilmişdi. Orada göstərilirdi ki, kəndlər-torpaqlar kəndlilər arasında, birinci növbədə yoxsul və torpaqsız kəndlilər arasında adam-.başı hesabına musavi halda bölünməlidir [Bax: 46, 10. III. 1946]. V. I. Lenin 1919-cu ildə Sovet Rusiyasında keçirilən belə bir bölgünü «...torpaq bölgüsündə ən böyük bərabərlik» adlandırmışdı [102, c. 39, 304]. Torpaq bölgüsü nizamnaməsində kəndli ailəsinə verilən torpaq sahəsinin 5 hektardan çox və 2 hektardan az olmaması qeyd olunmuşdur. 1946-cı il martın 6-dan başlayaraq 1482 parça kənd və mülk, o cümlədən dövlətin ixtiyarında olan 251 kəndin, müsadirə edilmiş 477 və vaxtı ilə mülkədarların ixtiyarına keçmiş 754 dövlət kəndinin bölünəcəyi rəsmi surətdə e'lan olundu [Bax: 101, 8-27. IV. 1946]. ADF əməli olaraq torpaq bölgüsünü təşkil etdi. Torpaq bölgüsünə aid müşavirə keçirildi, bölgüyə aid qanunlar və nizamnamə 21 min nüsxə çap olunaraq mahallara göndərildi və kəndlərdə bölgü komissiyaları təşkil olundu. ADF-nin bütün təşkilatları və əncümənlər hamısı torpaq bölgüsü işinə cəlb edildi. ADF əməli olaraq kəndlilərə göstəriş verdi: ip götürüb, puşk atın, torpaqları bölün [Bax: 46, 6. III-18. IV. 1946]. Havaların pis keçməsi və bölgüyə düşəcək kəndlərin siyahısının hazırlanmasındakı çətinliklər üzündən bunlardan əlavə ADF ümumi siyasi vəziyyətin-İran hökumətinin Azərbaycan Milli hökumətinə münasibətinin aydınlaşmasını gözlədiyindən bu mühüm iş 1946-cı il aprelin 4-nə qədər dayandırıldı [Bax: 46, 27. VI. 1946]. həmin il aprelin birinci yarısından torpaq bölgüsünə yenidən başlandı. (Torpaqlar tez bölünsəydi Azərbaycanda və İranda onun inqilabi tə'siri daha böyük olardı. Kəndlilər də ondan daha tez xeyir götürərdilər). Torpaq bölgüsünü ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may plenumu (29-31 may) ayrıca məsələ kimi müzakirə edib, bölgüyə düşən kəndlərin



torpaqlarının bir həftədən də az müddətdə kəndlilər arasında bölünməsinə tapşırıq verdi [Bax: 103]. Plenum müzakirələrində əkin vaxtına gecikildiyi göstərilmişdir. Daha mühüm səbəbi qeyd etmək lazımdır. Plenumdan qabaq Tehranda Azərbaycan Milli hökuməti nümayəndələri ilə İran hökuməti arasında (29 aprel-10 may 1946-cı ildə) olmuş danışıqlarda «Torpaq bölgüsünə aid olan maddə ətrafında ixtilaf üz verdi. Bu məsələ bais oldu ki, iki gün müzakirələr dayansın» [Bax, 104]. Bunu nəzərə alaraq ADF qabaqcadan görürdü ki, İran hökuməti ilə saziş bağlansa torpaq bölgüsü çətinləşəcək. Ona görə də torpaq bölgüsünü təcili başa çatdırmaq qərarı düz idi. Buna baxmayaraq Azərbaycanda torpaq bölgüsü beş ay (6 aprel-8 sentyabr arasında) davam etmişdir. Bu müddətdə 22 mahalda 1002 kənddə 473.588 hektar yer 343.097 nəfər kəndli arasında əvəzsiz olaraq bölünmüşdür [Bax: 46, III-IX. 1946; 101, III-IX. 1946], 85 mülkədarın müsadirə olmuş kəndləri-mülkləri də bu sıraya daxil idi. Torpaq bölgüsünə qədər Azərbaycanın 1.000.000 hektar əkin sahəsinin 80 faizi, yəni 800.000 hektarı mülkədarların, 8 faizi, yəni 80.000 hektarı kəndlilərin və 6,2 faizi dövlətin idi. [Bax: 65, 8. III. 1946]. Mülkədar torpaqlarının yarıdan çoxu və dövlət torpaqlarının hamısı kəndlilər arasında bölündü. Torpaq bölgüsü nəticəsində Azərbaycanın ümumi əkin sahəsinin yarıdan çoxu- 553. 588 hektarı kəndlilərin əlində cəmlənmiş oldu. Onlar mülkədarsız azad kəndli oldular. Mülkədarların isə torpaqlarının yarıdan çoxu-411.588 hektarı əllərindən alındı. Lakin yenə də ümumi əkin sahəsinin 39 faizə yaxını mülkədarların idi. Bu torpaqları icarəyə götürərək becərən kəndlilər ilə mülkədarlar arasında münasibəti müəyyən ədalət çərçivəsində qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Milli Məclisi 1946-cı il aprelin 11-də «Fələhət (kənd təsərrüfatı-M. Ç.) bəhrəsinin malik (mülkədar-M. Ç.) ilə əkinçi arasında bölünməsi qanunu» verdi [Bax: 101, 16. IV. 1946]. Bu qanun mülkədarların kəndlilər üzərində hökmranlığını tamamilə məhdudlaşdırdı. Bu qanunda kəndli əməyinə yüksək qiymət verilirdi. Orada yazılırdı ki, kəndlilərdən məhsul bəhrəsindən başqa bir adla ayrı bir şey alınmayacaqdır, bütün mükəlləfiyyətlər ləğv olunur. Qanun kəndliyə məhsuldan düşən payı xeyli artırdı. Bu qanunun həyata keçirilməsi nəticəsində mülkədar kəndlərində mülkədarlarla kəndlilər arasında o vaxta qədər olan ağalıq və rəiyyətlik münasibətindən köklü surətdə fərqli olan yeni münasibət yarandı. Mülkədarlar tamamilə məhdud olundular, kəndlilər isə əsaslı ixtiyar və hüquq əldə etdilər-Azərbaycan Milli hökuməti aqrar münasibətləri sahəsində mühüm islahat keçirməklə kənd təsərrüfatında xalq hakimiyyətinin iqtisadi əsasını yaratmağa başladı. Azərbaycan Milli hökuməti kəndlilərə verdiyi torpaqlar üzərində ali mülkiyyət hüququna malik idi. Kəndlilərin bu yerləri satmaq, başqasına vermək və yaxud icarəyə vermək ixtiyarı yox idi. Bu qaydalar gələcəkdə aqrar sahədə daha əsaslı islahat keçirməyə zəmin yaradırdı. Torpaqları bölünmüş kəndlərdə müəyyən ictimai binalar, dəyirman və otlaqlardan ibarət ictimai fondlar yarandı.

Azərbaycanda aqrar islahatının çox böyük əhəmiyyətli yəti oldu. İranın burjuva müəlliflərindən F. Ələvi bu işi «Əkin yerlərini bölmək və xainlərin torpaqlarının müsadirə olunması kimi iki mühüm inqilabi iş» adlandırmışdır [20, 23]. Bu islahat nəticəsində xalq hakimiyyətinin aqrar sahəsində bazisi yarandı və siyasi əsası daha da möhkəmləndi. Eyni zamanda Azərbaycan kəndlərində mülkədarların hökmranlığı aradan qaldırıldı. Beləliklə, İranın irticaçı hökumətinin Azərbaycanda böyük bir dayağı qüvvədən salındı. İngilis şərqşünası Ə. K. Lempton Azərbaycanda 1946-cı ildə torpaq verilmiş kəndlilərin daha çox məhsul götürəcəklərini nəzərə alaraq əkin azaldıqlarını iddia etmişdir [Bax: 26, 279]. Faktlar və rəsmi mə'lumatlar bu fikri tamamilə rədd edir. 1946-cı ilin yayında «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Bu il Əhər, Sarab, Meşkin və Ərdəbil mahallarının əhalisi istər yazlıq və istərsə də

gözlük əkinlərindən bol məhsul götürməkdədirlər. Eyni zamanda keçən illərə görə bu il bu mahallarda əkinlər iki-üç qat artıq əkilmişdir [46, 28. VII. 1946]. Azərbaycanın qalan vilayətlərindən də belə mə'lumatlar verilmişdi. Aqrar islahatı nəticəsində Azərbaycanda kəndlilər bazara daha çox məhsul çıxarırdılar. Beləliklə, sənayenin xammala olan tələbatını ödəmək imkanı əldə edildi. Azərbaycan kəndlisi daha iş və çörək dalınca İranın başqa əyalətlərinə getmirdi. Azərbaycanda ortabab kəndli sayca çoxalmışdır.

Azərbaycan Milli hökuməti kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün böyük məbləğdə büdcə ayırdı və bir sıra mühüm tədbirlər gördü.

İTH Azərbaycanda həyata keçirilmiş aqrar islahatı yüksək qiymətləndirirdi. İTH-nin rəsmi tezislərində bu barədə yazılmışdı: «Azərbaycan Milli hökuməti mütərəqqi torpaq islahatı apardı. İmperializm və irticaya bağlı olan və hərəkata xəyanət edən feodal və mülkədarların torpaqları müsadirə edildi...» [74, 9].

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatı İranda azadlıq hərəkatına inqilabi tə'sir göstərmişdi. Bir tərəfdən «Xalq hökuməti yaranandan sonra Azərbaycandakı torpaq islahatı kəndlərdə (İran kəndlərin-də-M. Ç.) partiyanın (İran Tudə Hizbiinin—M. Ç.) nüfuzunun genişlənməsinə böyük kömək etmişdi» [52, 1966, № 1, 53]; digər tərəfdən İran hökuməti bütün ölkədə dövlət torpaqlarını kəndlilər arasında bölməyə və məhsulun mülkədar payının 15 faizinin kəndlilərə verilməsi barədə qətnamə çıxarmağa məcbur olmuşdu [Bax: 105, 8. VII. 1946]. Baş nazir Qəvamüssəltənənin bunların heç birinə e'tiqadı yox idi. O, dövlət torpaqlarının bölgüsünə də razı deyildi. İran iqtisadçısı Ə. Humən və ingilis şərqşünası Ə. K. Lempton yazırlar ki, Qəvamüssəltənə bu qayda və qətnamənin heç birini həyata keçirmədi [Bax: 51, 322]. Sonralar İran dövlətinin aqrar sahədəki hər hansı islahatı Azərbaycan Milli hökumətinin aqrar sahədəki inqilabi tə'sirinin və baş verə biləcək kəndli hərəkatının qarşısını almağa, xırda mülkədarların və kənd burjuaziyasının mənafeyinə xidmət edirdi.

Azərbaycanda 1946-cı ildə torpaq islahatı sahəsində və kəndlilərə münasibətdə mütərəqqi cəhətlərlə yanaşı bir sıra mühüm nöqsanlara da yol verildiyini göstərmək lazımdır. Birincisi, aqrar islahatı keçiriləndə hərəkatın milli-azadlıq cəhətinə üstünlük verildiyindən islahat bütün kəndləri əhatə etmədi. Hal-buki torpaq üzərində mülkiyyət hətta 100 hektarla məhdudlaşdırılısaydı islahat minlərlə kəndi əhatə edərdi. Beləliklə də hərəkatın milli-azadlıq mənafeyi daha e'tibarlı surətdə tə'min edilərdi. İri mülkədarların açıq surətdə azadlıq əleyhinə çıxması müvəqqəti hal idi. İkincisi, kəndlilərə paylanmış torpaqların dövlət vergisindən əlavə 1946-cı ilin mülkədar bəhrəsinin(12) Əyalət Əncüməni tərəfindən toplanması səhv olmuşdur [Bax: 46, 22. VIII. 1946] . Mülkədarların və İran dövlətinin əvəzinə bəhrə toplamaq xalq hakimiyyətini mühüm sinfi və ictimai qüvvədən məhrum edərdi. 1946-cı ilin yayında mülkədarlar torpaq bölgüsündə yoxsul kəndliləri torpaqsız qoymağa və mülkədar bəhrəsinin yenə, köhnə qayda ilə toplanmasına çalışırdılar [Bax: 46, VIII-IX. 1946]. Xalq hakimiyyəti orqanları bu işin qarşısını lazımınca almırdılar. Üçünçüsü, ADF dəfələrlə göstərirdi ki, milli azadlıq hərəkatını sözdən əmələ, xəyaldan həqiqətə çevirən kəndlilər olmuşdur. Xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizə dövründə bütün kəndlilər ayağa qaldırılmışdı. Həmin dövrdə firqə kəndlilərin qüvvəsini qabağalınmaz sel kimi qiymətləndirirdi. [Bax: 46, 18. IV. 1946]. Lakin xalq hakimiyyəti ciddi təhlükəyə düşəndə ADF bu böyük qüvvəni lazımı dərəcədə səfərbər etmədi.

\*\*\*

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi sənayedə də müasir və ali iqtisadi-ictimai şərait yaradılmasını, Azərbaycanın sənayeləşməsinə və xalq ağır sənayesi qurulmasını qarşıya qoymuşdu. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar plenumu sənayenin inkişaf etdirilməsi və işsizliyin aradan qaldırılması üçün göstəriş verdi.

Azərbaycan Milli hökuməti sənaye sahəsində xüsusi mülkiyyətə toxunmadı. Aydınır ki, yeni yaranmış demokratik hökumət qarşısında sənayeni milliləşdirmək və ümumxalq malı etmək kimi sosialist inqilabı vəzifəsi durmamışdı. ADF və Azərbaycan Milli hökuməti xüsusi fabrik-zavodları milliləşdirmədi, ancaq kredit və sifariş vermək yolu ilə onların inkişaf etməsinə hərtərəfli kömək etdi. Bu siyasət həm Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik quruluşa, həm də İranda antifeodal və antiimperialist ümum-demokratik hərəkata xidmət edirdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin sənaye sahəsində ən mühüm islahatı: əmək qanunu verilməsi və Milli hökumətin mülkiyyətini yaratmaq yolu ilə xalq hakimiyyətinə bazis ola biləcək istehsal münasibəti yaratmaqdan ibarət idi.

Milli azadlıq hərəkatı gedişində Azərbaycanda iri fabrik-zavodlarda fəhlə nəzarəti yaranmışdı. Fəhlə nümayəndələri sahibkarlar tərəfindən alınan xammalın hesaba baha salınmasının və məhsulun baha satılmasının qarşısını alır, sənaye avadanlığını qoruyur, məhsuldarlığın artmasını, məhsulun keyfiyyətli olmasını və sənayedə nizam-intizamın möhkəmləndirilməsini təmin edirdilər [Bax: 46 30-31. VII. 1946]. Azərbaycan sənayesində fəhlə nəzarəti yaranması milli-azadlıq hərəkatının dərin inqilabi mahiyyətə malik olduğunu göstərirdi. Azərbaycan Milli Məclisinin 1946-cı il mayın 12-də verdiyi Əmək qanununda fəhlələrə həmkarlar ittifaqı (FHİ) təşkil etmək hüququ, tətil etmək hüququ verilməsi, FHİ-nin hüquqi səlahiyyətinin olması, sahibkarın fəhləni FHİ-nin xəbəri olmadan və əsassız işdən çıxartmağa ixtiyarı olmaması, 8 saatlıq iş günü, 1 Mayın fəhlələrin Beynəlxalq Həmrəylik günü kimi qeyd olunması nəhayət fəhlələrin bir çox sosial-iqtisadi ehtiyaclarının təmin edilməsi qanun şəklində salındı [Bax: 106]. İran hökumətinin mülkiyyətində olan Miyandab qənd zavodu, Təbrizin tütün və çay fabrikləri Milli hökumətin ixtiyarına keçdi. Milli hökumət Təbrizin «Şayan» trikotaj fabrikinə pulla satın aldı, Təbrizdə Zəfər adlı trikotaj fabriki və bir neçə şəhərdə kiçik corab və parça fabrikləri açdı.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yarandıqdan sonra kapitalistlərin mülkiyyətində olan fabrik-zavodlarda və iş yerlərində fəhlə və zəhmətkeşlərin istismar edilməsi Əmək Qanunu və digər yeni qayda-qanunlar vasitəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırıldı. Xalq hakimiyyətinin sənaye müəssisələrində fəhlə nəzarətinin, Əmək Qanununun və xalq hakimiyyətinin müəyyən etdikləri vəzifələrə, hüquqlara və prinsiplərə əsaslanan yeni istehsal münasibəti yarandı. Bu yeni münasibət fəhlə sinfinin mənafeyinə uyğun olmaqla sənayenin inkişafına xidmət edirdi.

Azərbaycan Milli hökuməti İran hökumətinin iqtisadi pozuculuğu nəticəsində öz işini qismən və yaxud tamamilə dayandırmış xüsusi sənaye müəssisələrindən: Təbrizin Pəşminə və Bustan iplik-toxucu fabriklərini, Xosrovi və İran gön zavodlarını, büllur zavodunu və Zəncan kibrit fabrikinə kredit vermək, vergilərini azaltmaqla, böyük miqdarda mal hazırlamaq sifariş vermək və başqa əməli kömək göstərməklə yenidən və tam gücləri ilə işə saldı. Milli hökumət sənətkarlıq e'malatxanaları sahiblərinə də əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə və xammal köməyi etdi və bir sıra sənətkarlıq şirkətləri yaranmasına da kömək göstərdi. Milli hökumət amerikalı istehsal olunan paltar və ayaqqabıların Azərbaycana gətirilməsini qadağan etdi. [Bax: 101, II,

V. 1946]. Milli hökumət bu yolla Azərbaycan sənayesini və sənətkarlarını himayə etdi. Azərbaycan Milli Məclisi Azərbaycanda olan mə'dənləri, mineral suları və təbii meşələri xalq mülkiyyəti e'lan etməklə Milli hökumətin maddi bazasını genişləndirdi. Bu sənayeləşmədə mühüm addım idi. [Bax: 101, 24. IV. 1946].

İran hökuməti bir tərəfdən Milli hökumətin Azərbaycanı fəhlə və zəhmətkeşlərə siyasi, iqtisadi və ictimai hüquqlar verməsindən, digər tərəfdən fəhlələrin mübarizəsinin daha da güclənməsindən ehtiyat edərək İran fəhlələrinə bir sıra güzəştlər etmək məcburiyyətində qaldı. O cümlədən İran hökuməti Əmək qanunu (18 may 1946) və minimum əmək haqqı barədə nizamnamə (23 oktyabr 1946) verdi [Bax: 107].

ADF maliyyə və ticarət sahəsindəki siyasəti də dəyişdi. Xalq hakimiyyəti dövründə İran hökuməti Azərbaycanın gəlirini daha irticaçı və şahlıq hökumətinin saxlanmasına xərcləyə bilmədi. Azərbaycan Milli hökuməti ilk gündən İran dövlətinin banklarını-o cümlədən, İran milli bankının, sənaye və sənət bankının və kənd təsərrüfatı bankının şö'bələrini öz ixtiyarına keçirdi. Beləliklə də İran hökumətinin Azərbaycanda iqtisadi təxribatına imkan vermədi. Bu məqsədlə Azərbaycan Milli hökumətinin xəzinə sənədi buraxıldı. Milli hökumət öz bankını - Azərbaycan bankını yaratdı. İran dövləti tarixində ilk dəfə olaraq xalq hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın gəlirinin 75%-dən çoxu onun tərəqqisinə, abadlığına, xalqın yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə və müdafiə işlərinə sərf olundu. Azərbaycan Milli hökuməti gəlirdən vergiləri artırdı, qeyri-müstəqim vergiləri azaltdı; qənd, çay, parça və digər zəruri ehtiyac mallarının azad bazarda 10-20% ucuzuna satışını öz ixtiyarına aldı. Milli hökumətin illik büdcəsi 64.060000 түmən oldu. Onun da çox böyük hissəsi sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafına, mədəni-maarif, ictimai təminat, səhiyyə və abadlıq işlərinə xərc edildi. Xalq hakimiyyətinin düzgün siyasəti nəticəsində 1946-cı ildə Azərbaycanda xalqın çox işlətdiyi sənaye və ərzaq malları əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşdı. Xalqın, xüsusilə fəhlə və kəndlilərin alıcılıq qüvvəsi artdı və yaşayışları yaxşılaşdı. Azərbaycan Milli hökumətinin tədbirləri nəticəsində sənaye və daxili ticarət inkişaf etməyə başladı. İTH Azərbaycan Milli hökumətinin sənaye, maliyyə və ticarət sahəsində gördüyü işləri «Azərbaycan xalqı qarşısında mühüm xidmətlər» kimi qiymətləndirmişdir. [Bax: 74, 9].

\*\*\*

ADF-nin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli hökumətinin maarif və mədəniyyət sahəsində etdiyi islahat nəticəsində həqiqətən xalq maarifi yaradıldı milli və demokratik mədəniyyət inkişaf etdirildi.

Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin mədəniyyət və maarif sahəsində əsas qələbəsi Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili e'lan edilməsi oldu. V. İ. Lenin hələ 1914-cü ildə göstərmişdir ki, dil insanların ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir, bütün ayrı-ayrı siniflər üzrə əhalinin azad və geniş surətdə qruplaşdırılmasının ən mühüm şərtlərindən biridir [Bax: 108, 277]. İran dövləti tərəfindən zülm edilən, dövlət idarələrində, ictimai yerlərdə, mətbuatda, mədəni-maarif sahəsində ana dilinin qadağan edildiyi bir dövrdə Azərbaycan xalqı üçün dil azadlığı olduqca böyük məsələ idi. ADF milli-azadlıq və xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizədə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması şüarının inqilabi əhəmiyyətini qabaqcadan çox doğru görmüşdü. Bu barədə partiyanın orqanı «Azərbaycan» qəzeti belə yazırdı: «...Bizim milli şüarımız : gərək Azərbaycanın milli dili hifz ola, hamını firqəmiz ətrafına topladı [Bax: 46, 7.1X,1946]. Azərbaycan Milli Məclisi yaranandan (12.12-1945) iki-üç gün sonra, «21 Azər»günü xalq bayramı e'lan edilməsi, Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin öz qədim adları

ilə adlanması bütün qəzetlərin, qanun və rəsmi kağızların, idarələrin, müəssisələrin və mağazaların adlarının Azərbaycan dilində yazılması haqqında qanun verdi. [Bax: 101, 6. 04. 1946]. Bu iş yüz minlərlə xalqı hərəkətə gətirdi, böyük canlama yaratdı. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranandan 24 gün sonra «Dil haqqında Azərbaycan Milli hökumətinin qərarı» çıxdı. Həmin qərar da deyilirdi: «Bu gündən (6. 01.1946-cı il-dən-M. Ç.) e'tibarən Azərbaycanda Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili hesab olunur» [98, 65]. Qərar da köstərilirdi ki, dövlətin qərar və e'lanları, Xalq Qoşun-larında verilən fərmanlar, qanun layihələri mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır. Bütün idarələr öz işlərini Azərbaycan dilində yazmağa-aparmağa məc-burdurlar. Məhkəmələrdə işlər Azərbaycan dilində aparılmalıdır. Göstərilən qərar da Azərbaycanda ya-şayan başqa millətlərə öz işlərini və xüsusi milli məktəblərində tədrisi öz ana dillərində aparmağa icazə verilmirdi. Qərar da məktəblərdə təhsilin Azər-baycan dilində olması və məktəblərin Azərbaycan di-line keçməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyuldu. Azər-baycanın hər yerində bu qərar tə'xirəsalınmadan həya-ta keçirildi. 1946-cı il yanvarın 6-da Azərbaycan Milli hökumətinin Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Da-rülfünunu təşkil etmək haqqında qərarı çıxdı. Ümumi hazırlıPdən sonra iyunun '12-də Azərbaycan Dövlət Darülfünunu rəsmi surətdə açıldı və işə başladı. (13) 1946-cı il yanvarın 19-da yenə Təbrizdə Ali incəsənət və rəssamlıq məktəbi açıldı. ADF Mərkəzi Komitə-sinin 1946-cı il yanvar və may plenumları maarif və mədəniyyət işlərini yeni proqram, inqilabi və demok-ratik əsaslar üzərində qurmaq barədə göstəriş verdi. Buna uyğun olaraq Azərbaycanda xalq hakimiyyəti döv-ründə mədəniyyət və maarif sahəsində edilmiş islahat formaca milli—Azərbaycan dilində və məzmunca azad-lıq, demokratiya və beynəlmiləçilik ruhunda oldu. Milli hökumətin maarif nazirliyi qısa müddətdə Azərbaycanın ibtidai məktəbləri üçün Azərbaycan dilində dərsliklər hazırlayıb çap etdirdi. Yaşlıların savadlanması üçün buraxılan kitablar barədə məşhur tarixçi M. Məmmədli Abbasi yazmışdır; «Bu kitab xürafat və mövhumatdan kamilən xalidir., Azad həyat, azad yaşayış və azad vətən nəğmələri kitabın bir çox səhifələrində əks etdirilmişdir. hələ bu küne qədər bütün İran mətbuatında bir dənə də buna bənzər kitab yazılmamışdır [46, 16, V. 1946].

Inamla demək olar ki, bir ildə Azərbaycanda mədə-ni inqilab baş verdi. Bu az müddətdə Azərbaycanda maarif-mədəniyyətin inkişafı üçün çox böyük işlər körüldü: Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Teatrı yarandı (28. III. 1946). Azərbaycan radiosu işə başladı (7. IV. 1946), Behzad adına incəsənət muzeyi açıldı. (5. VII. 1946), Azərbaycan milli orkestri (filarmoniya) yarandı (3. IX. 1946). şəhər, qəsəbə və kəndlərdə çoxlu kitabxana və qiraətxanalar yarandı; xalq hökuməti hesabına 7 şəhərdə böyük tərbiyə evləri açıldı. Ər-dəbil, Astara, Marağa və digər şəhərlərdə teatr bina-ları tikildi. Azərbaycan Rəssamlar və heykəltəraşlar Cəmiyyəti təşkil olundu və fəaliyyət göstərdi. Bir ildə «Azərbaycanın Müxtəlif yerlərində əhali öz xər-cələri ilə 2000-dən artıq məktəb düzəltdi» [46, 15. X. 1946].

ADF Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının de-mokratik prinsiplər əsasında inkişafına çox böyük əhəmiyyət verirdi. h. I. Bülluri və Q. A. Kəndli—he-risçi özlərinin elmi-tədqiqat əsərlərində çox haqlı olaraq göstərmişlər ki, ADF Azərbaycanda və İranda ədəbiyyat incəsənət və mətbuat sahəsində dəqiq elmi-praktiki proqramla çıxış edən yekənə firqə olmuş-dur [109, 31; 110, 10]. 1945—1946-cı illər Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın, poeziyanın və demokratik publisis-tikanın çiçəklənmə dövrü olmuşdur. həmin illərdə Azərbaycan mətbuatında S. C. Pişəvəri başdan olmaq-la X. Azərbadəqan, S. Badəqan, M. Vilayi, I. Qadiri, 3. Qiyami, N. Əlizadə, F. İbrahimi, Q. Kəndli, h. Nə-sirzadə, A. Pənahi, M. Ravəndi, M. Turabi, h. Xoş-kinabi, Ə. Şəmidə, I. Şəms kimi onlarla siyasi-in-qilabi xadimlər və jurnalistlər öz məqalələri ilə

çıxış edirdilər. Azərbaycan mətbuatında B. Azəroğ-lu, h. Billuri, M. Biryə, Q. Borçalı, Q. Qəhrəmanzadə, M. Qövsi, M. Dirəfşi, M. E'timad, I. Zakir, O. Quqasyan, S. Yüzbəndi, Ə. Kamil, C. Kaşif, M. Kulkün M. hilal Nasiri, M. Niknam, M. Pir, K. Səbahi h. Səhhaf, M. Nəcm Təbrizi, Ə. Tudə, Ə. Fitrət, B. ha-ili, M. hemin Ə. həjar, M. Çavuşı, h. Cavan və di-kərlərinin şe'r, hekayə felyetonları, ədəbi tənqidi məqalələri çap olunmuşdur.

Azərbaycanda bir ildə Azərbaycan dilində onlarla kitab nəşr edilmişdir: «Qızıl səhifələr», «Şəhrivər in ikisi», F. İbra-himinin, «Azərbaycanın qədim tarixindən» kitabı, hophopnamə», «Şairlər məclisi», Ə. həjarın «Lay-lay», M. E'timadın «Kəlinlər bəzəyi» və «Şanlı Azərbaycan» şe'r kitabları, Azərbaycan milli marşları, xalq mahnıları, M. Biryanın şe'r kitabları və s. Xalq hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilində 20-dən çox adda qəzet və jurnal çıxırdı. İran dövləti ta-rixində bir sıra inqilabi, demokratik islahatlar ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirildiyi kimi milli zülm edilən millətlərdən ilk dəfə Azərbaycan millətinin dili rəsmi dövlət dili e'lan olundu, Rza şa-hın heykəli də ilk dəfə Azərbaycanda yıxıldı və ilk dəfə Azərbaycanda İran inqilabının başçılarından Səttarxana (16. V. 1946) və Bağırxana (5. VII—1946) heykəl qoyuldu. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin məqbərəsi olan yer abad edildi və orada bağça salındı, xalq mə-dəniyyəti sahəsində bir çox tədbirlər də ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirildi.

Azərbaycan Milli hökumətinin ədliyyə sahəsində həyata keçirəcəyi demokratik islahatın əsasları ADF-nin məramnaməsində qeyd olunmuşdu. ADF Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət verilməsi prinsipinə uy-ğun olaraq İranın ümumi ədalətli qanunlarının Azərbaycanda közləniləcəyini rəsmi surətdə e'lan etmişdi. Azərbaycan Milli hökuməti birinci növbədə İran məc-lislərinin xalqın azadlığını boğan, fəhlələri, kənd-lilərin və digər zəhmətkeş təbəqələrin siyasi, iqtı-sadi və ictimai mənafeyini tapdalayan bütün irtica-çı qanunlarının Azərbaycanda həyata keçirilməsini dayandırdı. Milli hökumətin ədliyyə sahəsində ikinci mühüm islahatı muxtariyyət prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycanda ali məhkəmə yaratmaqdan və İran ədliyyə-sinin bir neçə növ məhkəməsi əvəzinə Azərbaycanda vahid məhkəmə sistemi yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan ədliyyəsi İranın irticaçı qa-nunlarına tabeçilikdən qurtarırdı. Xalq hakimiyyə-ti dövründə Azərbaycan ədliyyəsi inqilabi iş üsuluna və iş qaydasına keçdi, işlərini yenidən qurdu və ta-mam ilə sür'ətləndirdi. Azərbaycan Milli Məclisinin və Milli hökumətinin verdiyi demokratik qanunlar və qərarlar xalq hakimiyyətinin ədliyyə sahəsində fəa-liyyətinin və əməli işinin əsasını təşkil edirdi. Azərbaycan Milli hökuməti xalqın sağlamlığını qorumaq, şəhərləri qəsəbələri abad etmək sahəsində də bir ildə İran hökumətinin Azərbaycanda 25 il müddə-tində kördüyü işdən daha artıq və əhəmiyyətli tədbir-lər həyata keçirmişdir.

### **Azərbaycan Xalq hakimiyyətinin mahiyyəti, İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə**

1945-1946-cı illər Azərbaycanda azadlıq hərəkatı-21 Azər hərəkatı milli-azadlıq, demokratik və antiimperialist mahiyyətə malik idi. «21 Azər hərəkatının əsas hərəkətverici qüvvələri fəhlələr və kəndlilər idilər» (Bax: 74, 6). Sənətkarlar və mütərəqqi ziyalılar da hərəkatda fəal iştirak edirdilər. ADF düzgün siyasət nəticəsində milli burjuaziyarı, kiçik və orta mülkədarları da hərəkata cəlb etmişdi. ADF o zamankı daxili və beynəlxalq şəraitin çətinliyinə baxmayaraq, komprador burjuaziya və iri feodallardan başqa əhalinin qalan

sinif və təbəqələrini milli azadlıq və demokratiya şüarları ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizədə birləşmiş bu qüvvələr azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaratdı və İranda demokratik hərəkatın güclənməsinə böyük kömək etdi. Azərbaycanda müxtəlif sinifləri birləşdirən milli mənafe birliyi müvəqqəti idi. Aydın idi ki, Azərbaycana muxtariyyət əldə ediləndən və ümum-demokratik vəzifələr həyata keçirildikdən sonra müxtəlif sinif və təbəqələr öz tələblərini daha qabarıq surətdə irəli sürəcəkdilər. Bununla da inqilabi hərəkatın yeni mərhələsi başlanacaqdı

21 Azər hərəkatının yaratdığı «Azərbaycan Milli hökumətinin xalq mənafeyi uğrunda geniş və gərgin fəaliyyəti İran tarixinin parlaq səhifələrindəndir» (Bax: 74, 9). Azərbaycanın bütün i demokratik hərəkat üçün dayaq nöqtəsi olması 21 Azər hərəkatının qarşıya qoyduğu vəzifələrdən biri idi. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Milli Məclisini və Milli hökuməti yaratmaqla öz müqəddəratını təyin etmək sahəsində mühüm addım atmış oldu. Ondan sonra mübarizə İran daxilində Azərbaycana rəsmiyyətlə muxtariyyət əldə olunması uğrunda gedirdi.

ADF-nin bütün hərəkat xətti Leninizmin millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi tələbi proletariyatın sinfi mübarizəsinin mənafeyinə, inqilabın mənafeyinə tabe edilməlidir müddəasına əsaslanmışdır. V. İ. Lenin 1913-cü ildə yazmışdır: «Muxtariyyət bizim demokratik dövlət qurmaq planımızdır» [111, 268]. V. İ. Lenin göstərirdi ki, biz yalnız demokratik mərkəziyyəti müdafiə edirik. Demokratik mərkəziyyət isə vilayətlərin yerli özünüidarəsini və muxtariyyətini hökmən tələb edir [Bax: 112, 162].

Azərbaycan Milli Məclisinin daxili nizamnaməsi, Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramı, bu məclis və hökumətin əməli fəaliyyəti qəti olaraq təsdiq edir ki, bu hakimiyyət orqanları İran dövlətinin sərhədləri daxilində mövcud olmuşdur. İrandan ayrı, suveren və müstəqil bir dövlətin məclisi və hökuməti olmamışdır. 1945-ci ilin dekabrında Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyəti muxtar respublika səviyyəsinə çatdı.

Dövlətə xas olan bir çox cəhət Azərbaycan xalq hakimiyyətində olmamışdır. Marksizm baniləri təbəələrin ərazi üzrə ayrılmasını da dövlətin əsas əlamətlərindən hesab etmişlər. 1945-1946-cı illərdə isə Azərbaycan əhalisi İran dövlətinin təbəəliyində idi. Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti dedikdə milli sözü həm xalq, həm də millət mənasında başa düşülməlidir. Milli sözü məclis və hökumətin Azərbaycan millətinin məclisi və hökuməti olduğunu göstərməklə bərabər, bu məclisin və hökumətin mütərəqqi xarakterini, yəni xalq məclisi və xalq hökuməti olduğunu da göstərir. Bunu Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların da hakimiyyətdə təmsil edilməsi, xalq hakimiyyətinə rəhbərlik edən ADF-nin, Milli Məclisin, əncümənlərin və ictimai təşkilatların sinfi və beynəlmiləl tərkibi və əməli fəaliyyətləri də təsdiq edir. Azərbaycan xalq hakimiyyəti özünün ictimai-iqtisadi xarakterinə görə ikinci dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropada və Asiyada yaranmış demokratik və xalq demokratik hakimiyyətləri sırasında dururdu. Onlarda olduğu kimi Azərbaycan xalq hakimiyyətində də əsas yeri fəhlələr, kəndlilər, sənətkarlar, mütərəqqi ziyalılar-inqilabi qüvvələr tuturdu. Bütün bu mülahizələr göstərir ki, 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda xalq demokratik hakimiyyətinin ilk pilləsi və muxtariyyət yaranmışdı.

21 Azər hərəkatını və Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranmasını İranın irticaçı hakim dairələri, irticaçı partiyaları və onlara bağlı olan mətbuat tamamilə əsassız olaraq separatizm adlandırırdılar. Onlar bu ittihamları ilə 21 Azər hərəkatının yaranmasının daxili səbəbini inkar edir, bu hərəkatı xarici qüvvənin təsiri kimi qiymətləndirir və antisovet siyasət təbliğ edirdilər. Onlar eyni zamanda

azərbaycanda müəyyən təbəqələri və dəstələri hərəkatdan uzaqlaşdırmağa və Azərbaycan demokratik hərəkatını İran xalqlarının köməyindən məhrum etməyə çalışırdılar.

İranın azadxah dairələri və onların mətbuatı isə Azərbaycan demokratlarının İranın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünü gözlədiklərini, 21 Azər hərəkatının separatik hərəkat olmadığını faktlar və məntiqi dəlillərlə sübut edirdilər. 1958-ci ildə İTH Mərkəzi Komitəsinin üzvü Xosrov Ruzbeh İranın irticaçı hökumətinin hərbi məhkəməsində hətta ölüm hökmü qarşısında İran xalqlarının azadlıq hərəkatını qəhrəmanlıqla müdafiə edərkən demişdir: «1945 -1946-cı illərdə baş vermiş Azərbaycan və Kürdüstan hərəkatının əsla separatist mahiyyəti olmamışdır. Hətta əksinə, bizim milli-azadlıq və istiqlaliyyətimizin saxlanmasına, qorunmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur» [113, 45].

1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin bütün fəaliyyəti İran dövləti sərhədləri daxilində (Azərbaycanda) olmuşdur. Azərbaycan Milli hökuməti İran hökuməti ilə danışıqlar aparmış, müqavilə imzalamış və onu həyata keçirmişdir. Azərbaycan Milli hökumətinin müstəqil xarici işlər nazirliyi, hərbi nazirliyi, eləcə də xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələri olmamışdır. İranın bütün əyalətləri ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr və vətəndaşların azad surətdə gediş-gəlişi davam etmişdir. İranın dövlət bayrağı və dövlət nişanı Azərbaycanda da dövlət bayrağı və dövlət nişanı olmuşdu. Lakin azərbaycanda şahlıq rejimi ləğv edilmişdi. Xalq hakimiyyəti dövründə Riza şahın və Məhəmməd Riza şahın heykəlləri və şəkilləri Azərbaycanda hər yerdən yığışdırılmışdı. Azərbaycandan şah sarayının əli tamamilə kəsilmişdi. Azərbaycanda İran pulu işlədilmişdir. İranın azadxah dairələri ilə Azərbaycan demokratları və xalq hakimiyyəti arasında sıx və hərtərəfli əlaqə olmuşdur. Azərbaycanda həyata keçirilmiş və İran hökuməti tərəfindən rəsmi tanınmış siyasi, iqtisadi və mədəni-maarif islahatını da separatizm adlandırmaq olmaz. Bununla əlaqədar İran Tude Hizbinin 2-ci qurultayının (aprel 1948) «Azərbaycan məsələsi» barədə qətnaməsi xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu qətnamədə deyilir: «1. Hizbin 2-ci qurultayı bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan kütlələrinin: fəhlələrin, kəndlilərin və sənətkarların qüvvəsinə əsaslanan və məzлумların azadlığını özünün başlıca məqsədi edən hərəkat xalqa arxalanmış, demokratik və mütərəqqi hərəkat olmuşdur. Firqənin bu hərəkat haqqında rə'yi və yeritdiyi taktika düzgün və məntiqi olmuşdur. 2. Azərbaycan xalqının tələbləri konstitusiyanın ruhuna uyğun olmuşdur. Firqəmiz vaxtında və haqlı olaraq onlara tərəfdarlıq etmiş; imperializm və irtica tərəfindən bu hərəkata atılan separatizm böhtanını rədd etmişdir». [60, VI- VII. 1948, №1, 80]. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, 1945-1946-cı illər Azərbaycan demokratik hərəkatı İran demokratik və inqilabi hərəkatının tərkib hissəsi olmuşdur.

Azərbaycan xalq hakimiyyətinin bütün siyasi, iqtisadi və ictimai islahatından Azərbaycanda yaşayan digər millətlər-ermənilər, aysorilər və yəhudilər də Azərbaycan xalqı ilə tamamilə bərabər hüquq və ixtiyarla istifadə edirdilər. Bu xalqların qabaqcıl nümayəndələri də ADF sıralarında, ictimai təşkilatlarda, fədai və xalq qoşunlarında azərbaycanlılarla bir sırada fəal iştirak etməklə; əncümənlərə və Milli Məclisə nümayəndə seçilməklə Azərbaycanın idarə olunmasında bilavasitə iştirak edirdilər. Azərbaycan Milli Məclisinə 4 nəfər erməni və 2 nəfər aysori nümayəndə seçilmişdi. Azərbaycan Milli hökuməti bu xalqların öz ana dilində təhsil almaları və demokratik əsaslar üzrə milli- mədəni tərəqqiləri üçün hər cür şərait yaratmışdı.

Azərbaycanın xalq hakimiyyəti özünün iqtisadi əsası və sinfi mahiyyəti ilə İran, Türkiyə, Əfqanıstan kimi ölkələrdəki istimarçı siniflərin hakimiyyətindən köklü surətdə fərqlənirdi. Azərbaycan xalq hakimiyyəti ölkə iqtisadiyyatında: sənayedə-Milli hökumətin sənaye müəssisələrinə, kənd təsərrüfatında- kəndlilərə bölünmüş torpaqlar üzərində ali mülkiyyət hüququna və ictimai fonda, ticarətdə-geniş pərakəndə satış şəbəkəsinə əsaslanırdı. Milli hökumət özünəməxsus sənaye müəssisələrində fəhlələri, mülkədarı olmayan torpaqlarda kəndliləri istismardan azad etmişdi.



Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə də sənayedə və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət qalmaqda idi. Buna görə də insanın insan tərəfindən istismarı tamamilə ləğv edilməmişdi, lakin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı. , Azərbaycan xalq hakimiyyəti milli azadlıq və demokratiya uğrunda irtica və imperializm əleyhinə mübarizə edən sinif və təqəbələr: fəhlə sinfinin, kəndlilərin və xırda burjuaziya təbəqələrinin ittifaqının hakimiyyəti idi. Azərbaycan xalq hakimiyyəti xalq kütlələrinə geniş demokratik azadlıqlar verərək ziyalıların, orta və xırda mülkədarların da hakimiyyətdə bilavasitə iştirakını təmin etmişdi. Eyni zamanda xalq hakimiyyəti demokratik quruluşun düşmənlərinə qarşı diktatura tədbirləri həyata keçirirdi. Azərbaycan xalq hakimiyyəti inqilabi hakimiyyətin bir forması idi. O öz inkişafının ibtidai pilləsini keçirdi. V. I. Lenin 1905-ci ildə yazdığı «İnqilabi ordu və inqilabi hökumət» adlı əsərində hər bir inqilabi hökumətin ən yaxın məramnaməsinin 6 maddədən ibarət olduğunu göstərmişdir [Bax: 114, 362-368]. Həmin maddələr Azərbaycanda belə həyata keçirilmişdir: 1. Ümumxalq məclisi-müəssisənı- Azərbaycanda böyük xalq konqresi şəklində təşkil olunmuşdu. 2. Xalqın silahlandırılması- Azərbaycanda xalq fədailəri və xalq qoşunu vasitəsilə həyata keçirilmişdi, firqə üzvləri, fəhlə-kəndlilər də silahlanmışdılar. 3. Siyasi azadlıq-Azərbaycanda xalq hakimiyyəti xalq kütlələrinə geniş demokratik azadlıqlar verilməsi yolu ilə həll edilmişdi. 4. Məzlum xalqlara və tam hüququ olmayan xalqlara tam azadlıq-İranda Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirirdi. İran daxilində azlıqda qalan millətlərə də bu hüququ tələb edirdi. 5. 8 saatlıq iş günü- Azərbaycanda xalq hakimiyyəti tərəfindən qanun olaraq həyata keçirilirdi. 6. İnqilabi kəndli komitələri-Azərbaycan kəndlərində silahlı fədailər, ADF-nin kənd təşkilatları və kənd əncümənləri inqilabi kəndli komitələrinin vəzifələrini həyata keçirirdilər. Yuxarıda göstərilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Xalq hakimiyyəti xalqın inqilabi demokratik diktaturası olmuşdur.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi demokratiya və xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizədə bəzən öz məramnaməsindən qabağa getmişdi. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il yanvar plenumunun qərarında və Azərbaycan Milli Məclisinin verdiyi qanun layihəsində [16. 01. 1946] məclisi-müəssisən çağırılmasına və Konstitusiyaya yazılmasına göstəriş verilmişdir [Bax: 46, 31. 01. 1946, 75, 464]. Bu qərar və qanun layihəsini Azərbaycan xalq hakimiyyətinə rəsmi muxtariyyət forması vermək üçün və Azərbaycan muxtariyyəti İran dövləti tərəfindən rəsmi surətdə tanınmazdan qabaq görülmüş iş kimi qiymətləndirmək olar.

ADF yarandığı gündən xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququna Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin saxlanması ilə yanaşı İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə yolu ilə nail olmaq xəttini yeridirdi. ADF-nin orqanı «Azərbaycan» qəzeti 1946-cı il mayın 30-da «Bizcə Azərbaycan və İran məsələsi» adlı böyük baş məqaləsində belə yazmışdır: «Milli azadlıq hərəkatımız artıq milli çərçivədən çıxıb İranda demokratik hərəkatın qabaqcılı məqamını tutmuşdur. Azərbaycan hər nə istəmiş olsa İranın daxilində qalmaq şərti ilə istəyir. Biz Azərbaycan xalqını İrandan ayırmaq fikrində deyilik» [46, 30. 05. 1946]. Bu siyasi hərəkat xəttini ADF-nin Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may plenumu bir daha təsdiq edərək onun həyata keçirilməsi üçün konkret qərar qəbul etdi. ADF bu siyasi hərəkat xəttini Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin son gününə qədər davam etdirmişdir.

\*\*\*

Azərbaycan Demokrat Firqəsi özünün ilk müraciətnaməsində (3. 09. 1945), məramnaməsində (3. 10. 1945), Azərbaycan Xalq konqresi qərarlarında (21. 11. 1945) və eləcə də Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramında (12. 12. 1945) rəsmi surətdə e'lan olunmuş «İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaqla bərabər Azərbaycana İran daxilində

muxtariyyət verilməsi...» şüarı ilə mübarizəyə rəhbərlik etmişdir. Bu mübarizə eyni zamanda İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə idi.

İranın irticaçı hakim dairələri və xarici imperialistlər Azərbaycan demokratik hərəkatını böyük dövlətlər arasındakı diplomatik çəkişmələr məcrasına salmağa çalışırdı. Imperialistlər bu yolla eyni zamanda İranın daxili işlərinə qarışmaq istəyirdilər. Lakin SSRİ dövləti Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatına tərəfdar çıxdı və imperialistlərin İranın daxili işlərinə qarışmaq planını alt-üst etdi. 1946-cı il aprelin 4-də Tehran şəhərində imzalanmış Sovet-İran sazişinin 3-cü maddəsində deyilirdi: «Azərbaycan məsələsi İranın daxili işi olduğundan mövcud qanunlara mütabiq olaraq hökumət ilə (İran hökuməti ilə-*M. Ç.*) Azərbaycan əhalisi arasında və Azərbaycan xalqına xeyirxah münasibət ruhunda islahat keçirməyin dinc yolu tapılacaqdır» [115, 113].

1946-cı il aprelin 22-də (2 ordıbeheşt 1325) İranın Qəvamüssəltənə hökuməti Azərbaycan barədə 7 maddədən ibarət bəyannamə verdi [Bax: 16, 6, 17. V. 1946] ki, bu bəyannamə Azərbaycan Milli hökumətinə İran hökuməti ilə danışıqlara başlamaq imkanı yaratdı.

İran hökumətinin dəvətini qəbul edərək 1946-cı il aprelin 28-də Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri S. C. Pişəverinin başçılığı ilə Tehrana bir nümayəndə hey'əti getdi(13). Aprelin 29-da (9 ordıbeheşt 1325) Azərbaycan nümayəndələri «Azərbaycan məsələsini sülh yolu ilə həll edib qardaş qanı tökülməsinin qarşısını almaq üçün» [46, 17 V. 1946] İran hökumətinin nümayəndələri(14) ilə danışıqlara başladılar. Mərkəzi hökumətin nümayəndələri hökumətin Azərbaycan barəsində 7 maddədən ibarət bəyannaməsinin danışıqlar üçün əsas götürülməsini irəli sürdülər. Azərbaycan nümayəndə hey'əti İran hökumətinə 33 maddədən ibarət təklif verdi. Azərbaycan nümayəndə hey'əti «Azərbaycanda indiki (Xalq hakimiyyəti dövründə-ki-*M. Ç.*) vəziyyətin saxlanmasını və demokratiya əsaslarının bütün İranda möhkəmlənməsini və genişlənməsini tələb etdi» [Bax: 104]. Azərbaycan nümayəndə hey'əti təklif edirdi ki, 1945-ci il sentyabrın 3-dən Azərbaycanda yaranmış hərəkat mütərəqqi, demokratik və İranın həqiqi istiqlaliyyətinin zamini olan bir hərəkat kimi tanınsın. Azərbaycan nümayəndələrinin təkliflərində deyilirdi: Azərbaycan 3-cü və 4-cü əyalətlərdən və Xəmsə (Zəncan) vilayətindən ibarət olaraq müəyyən bir ərazi vahidi surətində Muxtar (Avtonom) hökumət adı ilə İranın tərkibindədir, mərkəzi isə Təbriz şəhəridir. İlk müzakirədən sonra Qəvamüssəltənə hökuməti özünün 7 maddədən ibarət bəyannaməsindən kənara çıxmağa qərara aldı. [Bax: 104]. İran hökumətinin bu bəyannaməsi inqilabi hərəkat nəticəsində Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyətini məhdudlaşdırır və demokratik islahatı əhatə etmirdi. Buna görə də Azərbaycan nümayəndə hey'əti onu qəbul etmədi. Beləliklə, müzakirələr 1946-cı il mayın 11-də bir nəticə vermədən dayandırıldı. Qəvamüssəltənə mayın 13-də verdiyi bəyanatda göstərirdi: Azərbaycan nümayəndələri Azərbaycan qoşununui və fədailərin komandanlarının mərkəzi hökumət tərəfindən təyin olunmalarına müxalifət etdiklərinə, mülkədar kəndlərinin kəndlilər arasında bölünmüş torpaqlarının İranın gələcək məclisi tərəfindən təsdiq olunmasını tələb etdiklərinə və sair tələblərə görə müzakirələr nəticə vermədi [46, 16. V. 1946]. Azərbaycan Milli hökumətinin Baş vəziri S. C. Pişəveri də Tehran müzakirələrindən danışaraq demişdir: «Məsələ tək Azərbaycan məsələsi deyildir. Söz bütün İranda azadlıq, demokratlıq üsulunun yayılması üstündədir. Tehranın hakimə hey'ətini, Tehranın böyük feodallarını və torpaq sahiblərini qorxuya salan burasıdır» [46, 15. V. 1946]. Tehran danışıqlarının nəticəsiz qurtarmasına birinci növbədə imperialist dairələr, dövlət başçısı, hakim dairələr və iri mülkədarlar səbəb olmuşlar.

Azərbaycan Milli hökuməti ilə İran hökuməti arasında danışıqlar 1946-cı il iyunun 11-də Təbriz şəhərində yenidən başlandı. İki gün davam edən müzakirələrdən sonra 1946-cı il iyunun 13-də (1325-ci

il xurdad ayının 23-də) Təbriz şəhərində «Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərardad» [Bax: 117, 101, 16. 04. 1946] imzalandı. Sabahı günü Azərbaycan Milli Məclisinin Rəyasət hey'əti həmin müqaviləni qəbul və təsdiq etdi. İyunun 17-də Tehrandan göndərilmiş rəsmi teleqramda İran dövlətinin müqaviləni təsdiq etdiyi xəbər verilir [Bax: 101, 18. 06. 1946].

«Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərardad» üzrə İran hökuməti Azərbaycanda baş vermiş hərəkatı demokratik hərəkat, Azərbaycandakı siyasi-ictimai təşkilatları demokratik təşkilatlar və onların iştirakçılarını demokratik işçilər olaraq tanıdı. İran hökuməti Azərbaycanın İran dövlətinin ərazi-inzibati bölgüsü üz-rə 3-cü və 4-cü əyalətlərdən yə'ni Şərqi və Qərbi Azərbaycandan ibarət olmasını qəbul etdi. İran hökuməti Azərbaycan Milli Məclisini Azərbaycan Əyalət əncüməni kimi tanıdı. Azərbaycanı idarə etmək üçün idarəedici şura yaranacağı müqavilədə qeyd olunmuşdu. İran hökuməti Azərbaycanda bütün idarələrdə yazı və işlərin, ibtidai orta və ali məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində olmasını qəbul etdi. Müqavilədə göstərilirdi ki, Azərbaycan valisi və idarə rəisləri Azərbaycan Əyalət əncüməni tərəfindən təklif olunacaq və mərkəzi hökumət tərəfindən təsdiq və tə'yin ediləcəkdir. Azərbaycanda demokratik hərəkat nəticəsində dövlət torpaqları kəndlilər arasında bölünmüşdü. İran hökuməti bu işi təsdiq etdi. Eyni zamanda Azərbaycanın ümumi gəlirinin 75 faizinin və Azərbaycan gömrük gəlirinin 25 faizinin Azərbaycanda onun öz ehtiyaclarına xərclənməsini də İran hökuməti qəbul etdi. Müqavilədə qeyd edilirdi ki, Azərbaycandakı Kürdlər də müqavilədə qeyd olunan hüquqlardan istifadə edə biləcəklər. Erməni və aysorların ibtidai məktəblərində (5 sinif) təhsilləri öz ana dillərində olacaqdır.

İran hökuməti İran məclisində Azərbaycan nümayəndələrinin sayının artırılması haqqında qanun layihəsi hazırlayaraq, eləcə də İran məclisinə, əyalət, vilayət və şəhər əncümənlərinə demokratik seçki qanununun layihəsini hazırlayaraq 15-ci məclisin təsdiqinə verməyi müqavilədə öhdəsinə götürdü. Bütün İranda seçkilərin həmin demokratik qanunlar üzrə keçiriləcəyi müqavilədə qeyd edildi.

İran hökuməti ilə Azərbaycan arasında bağlanmış müqavilə üzrə Azərbaycan Xalq qoşunları və fədai dəstələri İranın silahlı qüvvələri tərkibində sayıldı. Müqavilədə qeyd olunmuşdu ki, İran hökumətinin və Azərbaycan Əyalət əncüməninin nümayəndələrindən təşkil olunacaq komissiya Azərbaycan qoşunlarının və fədai qüvvələrinin komandirlərini tə'yin etmək haqqında təklif hazırlayacaqdır. Torpaqları kəndlilər arasında bölünmüş mülkədarlara dəymiş zərərləri ödəmək barədə təklif hazırlamaqdan ötrü komissiya təşkil olunacaqdır [Bax: 117, 101, 16. 06. 1946].

İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müqavilə bağlanması münasibəti ilə İran xalqları İsfahan, Məşhəd, Əhvaz və onlarla digər şəhərlərdən Təbrizə teleqram göndərərək Azərbaycan xalqını təbrik edirdilər Müqavilə Kirmanşahdan göndərilən teleqramda «bütün İranda demokratiya və azadlığı tə'min etməkdən ötrü ixtilafın sülh yolu ilə həll olunması», Qəzvinə göndərilən təbrikdə «İran azadxahları üçün böyük müvəffəqiyyət» adlandırılırdı [65, 25. 06. 1946]. «Pravda» qəzeti İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqaviləni «İranın mütərəqqi inkişafı yolunda böyük addım» adlandıraraq, bu haqda müfəssəl xəbər və şərh dərc etmişdi [118, 1. 07. 1946].

İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqavilə Azərbaycan və İranın demokratik qüvvələrinin böyük müvəffəqiyyəti idi. Bu müqavilə Azərbaycanda edilmiş demokratik islahatı bütün ölkə miqyasında qanun şəklinə salmağa və İranda demokratik hərəkatın möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. ADF İran hökuməti ilə bağlanan müqaviləni tarixi müvəffəqiyyət adlandıraraq qeyd edirdi ki, «Müqavilə xalqımızın və İran xalqlarının ehtiyacının mühüm hissəsini aradan qaldıran bir müqavilədir» [46, 16. 11. 1946]. ADF-nin sədri S. C. Pişəvəri müqavilənin əhəmiyyəti barədə danışaraq demişdir: Azərbaycan xalqı 12 şəhrivərdə (3. 09. 1945-ci ildə-M. Ç.) verdiyi bəyannamədə göstərilənləri tamamilə təqribən müharibə və davasız olaraq əldə etməyə müvəffəq olmuşdur [Bax: 46, 17. 01. 1946]. «Azərbaycan» qəzeti müqavilədə İran hökumətinə Azərbaycanın bir sıra mühüm güzəşt etdiyini göstərərək yazırdı: «Azərbaycan xalqı son dəfə də böyük iftixarla İran xalqının səadəti yolunda öz fədakarlığını isbat etdi» [46, 16. 06. 1946]. Azərbaycan Milli Məclisinin üçüncü və son sessiyasında (25 iyun 1946) İran hökuməti ilə bağlanmış müqavilə xalqın istəklərinin əldə edilməsi, azadlığının təmin olunması və hərəkatın bütün İrana yol tapması üçün ən ciddi, ən əsaslı və ən faydalı tədbir hesab edilmişdir [Bax: 218], ADF-nin İran hökuməti ilə danışıqlar aparmaq və müqavilə bağlamaq siyasəti İranda demokratik hərəkatın daha da güclənməsinə imkan yaradan və Azərbaycanda demokratik hərəkatın tələblərinə cavab verən düzgün siyasət idi və İran xalqlarının Azərbaycan demokratik hərəkatı ilə əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdi. Eyni zamanda bir daha göstərmişdir ki, Azərbaycan demokratik hərəkatı ümum İran demokratik və antiimperialist hərəkatının tərkib hissəsidir. Bu müqavilə Azərbaycanda 1946-cı il iyunun 14-dən etibarən həyata keçirildi. Azərbaycan Milli Məclisi əvəzinə Azərbaycan Əyalət əncüməni fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Milli hökuməti əvəzinə Azərbaycanı idarə edən şura yarandı. Azərbaycanda müqavilənin qalan maddələri də həyata keçirilməyə başladı. Lakin İran hökuməti müzakirələrlə işləri süründürür və Azərbaycanda demokratik islahata mane olaraq müqavilə üzrə öhdəsinə götürdüyü vəzifələrə əməl etmirdi. İran hökumətinin Baş naziri Qəvamüssəltənə Azərbaycan Milli hökumətinin nümayəndələri ilə hansı məqsədlə danışıqlara girdiyi barədə sonralar, 1947-ci il oktyabrın 21-də İranın 15-ci məclisindəki nitqində belə demişdir: «...İran dövlətinin niyyəti mə'lum idi. Azərbaycan xalqının hüququndan, orada demokratiya və ədalət yaranmasından söhbət etdikləri üçün dövlət də zahirdə onların (Azərbaycan demokratlarının-M. Ç.) daxil olduğu qapıdan daxil oldu» [38, 379]. Bu sözləri ilə İran hökumətinin başçısı Qəvamüssəltənə siyasi ikiüzlülüynü bir daha etiraf etmişdir.

Azərbaycan xalqı 1906-1911-ci illərdə İran inqilabında və 1918-1922-ci illərdə milli azadlıq hərəkatında olduğu kimi, 1941 - 1946-cı illərdə demokratik hərəkatın yeni yüksəlişi dövründə də İranın demokratikləşməsi uğrunda mübarizənin ön sırasında getmiş və aparıcı qüvvə olmuşdur. Azərbaycan demokratik hərəkatı İranda imperializminin dayaqları olan şahlıq üsul-idarəsinin, irticaçı hakim dairələrin, feodalların və komprador burjuaziyanın əleyhinə çevrilmişdi. Azərbaycanda bu qüvvələr üzərində tarixi qələbə əldə edilərək xalq hakimiyyəti yarandı və beləliklə də İranın irticaçı hakimiyyətinin Azərbaycanda bütün hərbi, siyasi və iqtisadi dayaqları sarsıldı. Azərbaycan xalqı bu vasitə ilə İran xalqlarının irtica və imperializm əleyhinə mübarizəsinə yaxından kömək etdi. İranın bir sıra burjua tarixçiləri kimi S. Ə. Fədayi-Ələvi də Azərbaycan demokratik hərəkatının İran xalqlarına tə'sirini inkar edirdi. [Bax: 20, 23]. 1945-46-cı illərin hadisələri və faktları onun iddiasını tamamilə rədd edir. Həmin dövrdə İran Tude Hizbi İranda demokratik hərəkatın ən böyük, aparıcı, mübariz rəhbər qüvvəsi idi. Həmin partiyanın MK-nın icraiyyə hey'əti Azərbaycanda 21 Azər (1945-1946) hərəkatı barədə tezislərində bir daha təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan inqilabi hərəkatı İranda «...irticanın hücumunun qarşısını almaq, İran Tude Hizbinin fəaliyyətini genişləndirmək, onun nüfuzunu artırmaq üçün əlverişli şərait yaratdı» [74, 9]. 1945-ci ilin payızında İranın qatı irticaçı M. Sədr hökuməti (5. 06. 1945-21. 10. 1945) iste'fa verməyə məcbur oldu. Daha sonra İ. Həkim hökuməti [24,

10. 1945-20. 01. 1946] o vaxta qədər bağlanmış 49 qəzetin azad nəşrinə, İranda əyalət və vilayət əncümənlərinin seçilib təşkil olunmasına icazə verməyə məcbur oldu. İranın cənub şərqində, Kirman şəhərində çıxan «Bidari» qəzeti o zaman yazırdı: «Azərbaycan hadisələri nəticəsində daxili işlər nazirliyi məmləkətdə əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili barədə göstəriş verməli oldu» [119, 31.01 1946]. Nəticədə 1945-ci ilin son günlərindən İranın bir sıra böyük əyalət və vilayətlərində əncümənlər seçilərək işə başladı. 1946-çı il yanvarın 26-da İranda hakimiyyət başına keçən Qəvamüssəltənə hökuməti də o vaxta qədər, beş aydan çox müddətdə qoşun və jandarm qüvvələri tərəfindən İran Tudə Hizbinin və Fəhlə həmkarlar İttifaqlarının tehranda işğal edilmiş mərkəzi və rayon klublarını fevralın 12-dən azad etməyə, yığıncaq, nümayiş və təşkilat azadlığına icazə verməyə məcbur oldu. İranda azadlıq hərəkatının ondan sonrakı gedişinə işarə ilə «Foruqe İran» qəzeti yazmışdır: «Şübhə yoxdur ki, azadxahların sonrakı mübarizələri Azərbaycanın qüvvəsinə arxalanırdı» [120, 5. 09. 1946]. İranın Qəvamüssəltənə hökuməti İran azadxahlarına, fəhlə və kəndlilərinə zahiri də olsa bir sıra güzəştlər etməli oldu. İranın fəhlə, həmkarlar və kommunist hərəkatının görkəmli simalarından olan Riza Rusta 1965-ci ildə nəşr olunmuş kitabında yazır ki, imperializmin ağalığı və İranın mərkəzi dövlətinin zülmü əleyhinə Azərbaycan və Kürdüstanda baş vermiş silahlı üsyanın və yaranmış muxtar hökumətlərin tə'siri nəticəsində «İranda fəhlə və demokratik hərəkat öz əzəmətinin ən yüksək pilləsinə çatdı» [121, 75]. Azərbaycanda Xalq hakimiyyətinin varlığı və fəaliyyəti İranın demokratik qüvvələrinin siyasi nüfuzunu daha da artırdı və hakim dairələri onlarla hesablaşmağa vadar etdi. O vaxt tehranda nəşr olunan «İrane Ma» qəzeti bu məsələdən bəhs edərək yazırdı: «Bu gün İranın sair nöqtələrində az-çox azadlıq olması, ...bu gün bir koalision hökumətin iş başında durması və İranda islahata başlanması, bunların hamısı, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin hərəkatının müstəqim və qeyri-müstəqim nəticələrindəndir» [56, 3.09. 1946].

ADF İranın demokratikləşməsi uğrunda siyasətini hərtərəfli və əməli surətdə həyata keçirirdi. İran hökuməti ilə danışıqlarda Azərbaycan Milli hökumətinin nümayəndələri İranın siyasi həyatının demokratikləşdirilməsini, İranda da məclis və əncümən seçkilərinin demokratik üsulla keçirilməsini və İran hökumətinin əlində vasitə olan, ən qəddar qüvvə-jandarm təşkilatının islah etməsini tələb etdilər [Bax: 104]. Həmin tələblər «Dövlət ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərar» da qeyd edildi və İran hökuməti onları həyata keçirməyi öhdəsinə götürdü [Bax: 117].

ADF İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizədə bütün azadxah qüvvələrinin birliyinin yaranmasına sə'y göstərirdi. ADF Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il may plenumu Azərbaycan demokratik hərəkatının bütün İrana tə'sir göstərərək geniş azadlıq hərəkatına payə və əsas olduğunu qeyd etdi. Plenumun qərarında deyilirdi: ADF «...bütün İran azadxahları və demokratik ünsürləri ilə birlikdə v a h i d b i r c ə b h ə təşkil edib irtica ilə şiddətli mürabizə aparmağı irəli sürür» [46, 2. 06. 1946]. Bu qərar qəbul olunandan üç gün sonra, 1946-cı il iyunun 3-də «Rəhbər» qəzeti baş məqaləsində həmin qərarı dərc edərək yazırdı: «Biz açıq ürəklə onu (ADF-nin qərarını-M. Ç.) qarşılıq e'lan edirik ki, İran Tudə Hizbi belə bir vahid cəbhənin təşkilinə bütün qüvvəsi ilə hazırdır». ADF-nin qərarı İran azadxahlarının mübarizəsini qüvvətləndirirdi. Eyni zamanda göstərirdi ki, Azərbaycan demokratları İran azadxahları ilə birdirlər və bir cəbhədə vuruşurlar.

İran Tudə Hizbi İranda azadxahların vahid cəbhəsinin təşkilatçısı oldu. 1946-cı il iyunun 30-da tehranda «Rəhbər» və «Cəbhə» qəzetlərində «Azadxah Partiyaların Koalision Cəbhəsinin

Bəyannaməsi» ilk dəfə nəşr edildi [65, 30. 06. 1946]. Bu bəyannamə İTH və İran partiyası tərəfindən imzalanmışdı. Həmin il oktyabrın sonunda ADF, Kürdüstan Demokrat Fırqəsi, Sosialist və Cəngəl partiyaları «Azadxah Partiyaları Koalisiya Cəbhəsinə» birləşdiklərini rəsmi surətdə e'lan etdilər [46, 4. 11. 1946]. Lakin bir tərəfdən bütün demokratik qüvvələrin arxayınçılığı, digər tərəfdən hadisələrin çox sür'ətlə dəyişməsi azadxah partiyaların vahid hərəkat xəttini hazırlamağa, irtica və imperializmin birgə hücumu müqabilində azadlıq qüvvələrinin birgə müqavimətini təşkil etməyə imkan vermədi.

## **İran dövlətinin Azərbaycan xalq hakimiyyəti üzərinə hücumu**

Dünya sosializm, fəhlə və milli-azadlıq hərəkatının bir hissəsi olan Azərbaycan demokratik hərəkatı-21 Azər hərəkatı irtica və imperializm əleyhinə olmuşdur. 21 Azər hərəkatının bu mahiyyətindən bəhs edərək «Mərdom» qəzeti yazmışdır: «Bu hərəkat vətənimizin bir hissəsində irtica və imperializmin hökmranlığını aradan qaldırdı» [96, 6. 12. 1974]. Azərbaycanda Xalq hakimiyyəti möhkəmləndikcə İranda imperialist dövlətlərin mövqeləri zəifləyirdi. 21 Azər hərəkatı və Azərbaycan Milli hökuməti özünün antiimperialist mahiyyəti və demokratik islahatları ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə inqilabi tə'sir göstərirdi. Beyrutda çıxan «Soutülşəb» qəzeti 1946-cı il iyul ayında «Azərbaycanda xalq kütlələrinin inqilabı» adlı məqaləsində yazırdı: «...Azərbaycanda bir sıra islahat gördüm, yeni sənaye, yeni xəstəxanalar, binalar, gözəl sərgilər, asfalt meydan, küçə və yollar. Hamısı da yalnız bir-iki ayda. Azərbaycanda yaranan bu şəraitə hər bir Şərq ölkəsi həsəd aparar... [101, 31. 10. 1946]. Azərbaycan demokratik hərəkatı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının imperializm əleyhinə mübarizəsinin qüvvətlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Fransanın burjua qəzetlərindən olan « Le Mond» o, vaxt bu barədə belə yazırdı: «İran Azərbaycanında inqilabi hərəkatın baş verməsi Orta Şərqə, xüsusən İraqa çox dərin tə'sir etmişdir. İraqda çox şiddətli senzura olmasına baxmayaraq bu xəbər orada ildırım sür'əti ilə yayılmışdır. Zülm və təzyiq altında yaşayan İraq xalqı da bütün Orta Şərqin əhalisi kimi Azərbaycan hərəkatını Orta Şərqə hərəkatverən bir hərəkat adlandırmışdır [35, 20. 09. 1946]. Azərbaycan xalq hakimiyyətinin antiimperialist mahiyyətini hətta İranın bir sıra qatı irticaçıları da e'tiraf edirdilər. İran tarixçisi Hüseyin Kuhi Kermani 1946-cı ildə belə yazmışdı: «Azərbaycan muxtariyyəti ilə imperialistlərin müxalifəti təkəcə Azərbaycana görə olmamışdır. Azərbaycanın köməyi ilə İranda bir zəhmətkeşlər hökumətinin iş üstə gələ biləcəyi, bu hökumətin sayəsində Kürdüstan və İranın sair yerləri ayrılıqda yaşamayacağı, bunlardan əlavə Yaxın Şərqin yuxudan oyanacağı mümkün ola biləcəyi fikri İngilis imperializmini dəhşətə gətirmişdir» [Bax: 122, 59].

Azərbaycan xalq hakimiyyəti inqilabi, demokratik və antiimperialist mahiyyətə malik olduğuna görə İranın irticaçı hökuməti və imperialist dairələr onu məhv etmək üçün birlikdə hazırlıq görürdülər.

**İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azərbaycan üzərinə hücumu siyasi hazırlığı.** İranın 14-cü məclisi 1945-ci il oktyabrın 11-də 1945-ci il dekabrın 12-də keçirilməli olan Məclis seçkilərini təxirə salmaq haqqında qərar çıxardı. Bu qərara görə 15-ci məclis seçkisinə vaxtında başlanmadığından 14-cü məclisin müddəti qurtarandan (1946-cı il martın 12-dən) sonra İran məclissiz qalacaqdı. Bu iş İran Konstitusiyasının əleyhinə olmaqla yanaşı, İran və Azərbaycan azadlıq hərəkatı üçün ciddi təhlükə idi. Bu vəziyyət hətta liberal burjuaziyarı da çox narahat etdi.

İ. Həkiymi hökuməti Azərbaycan demokratik hərəkatını silahla və diplomatik çəkişmələrlə aradan qaldırmağa müvəffəq olmadıqda 1946-cı il yanvarın 20-də iste'fa verməyə məcbur oldu.

Yanvarın 26-da (1324-cü il bəhmənin 6-da) İranın 14-cü məclisi Əhməd Qəvamı (Qəvamüssəltənəni)(16) yeni Baş nazir seçdi. (Yalnız bir səs üstünlüyü ilə)

İranın burjuva tarixçilərindən M. Müctehedi və irticaçı Ədalət partiyası, hər ikisi heç bir əsas olmadan iddia edirdilər ki, Qəvamüssəltənə Baş nazirliyə «Rusiya siyasətinin tərəfdarları» tərəfindən seçilmişdir [Bax: 13, 47]. Faktlar bu iddiaların tamamilə əsassız olduğunu sübut edir. İrtica və imperialist dairələr Qəvamüssəltənəni hökumət başına gətirmək üçün 2 aydan çox idi ki, hazırlıq görürdülər. İki ay qabaq İ. Həkiymi Baş nazir olduğu vaxt «İrane-ma» qəzeti yazmışdı: «Ağayi Həkiymi özü Qəvamüssəltənəni hakimiyyətə də'vət etməyə hazırdır. Ağayi Həkiymi özü və Müstəşarüddövlə də hökumətdə Baş nazirin məşvərətçi naziri olurlar» [56, 29.11. 1945]. Azərbaycanda xalq hökuməti qurulandan 6 gün qabaq isə «Nəcəte İran» qəzeti Röyter agentliyi müxbirinin Tehrandan Londona göndərdiyi xəbəri dərc etmişdi. Bu xəbərdə deyilirdi: «Baş nazirliyə yeni namizəd olan Qəvamüssəltənə hakimiyyəti ələ alacaqdır [84, 6. 12. 1945]. Bu xəbər 14-cü məclisdə yeni Baş nazir seçkisindən 50 gün qabaq, hələ İ. Həkiymi Baş nazir olduğu vaxt yayılmışdı. İrticaçı və ingilist-pərəst Ədalət partiyası Qəvamüssəltənənin hakimiyyət başına keçməsinə çalışırdı [Bax: 58, 16, 1. 1946]. həqiqətdə «Qəvamın arxasında onun Baş Nazir vəzifəsinə keçmək yolunu müəyyən qədər təmizləmiş Amerika-ingils imperialistləri dururdular» [123, 86].

1946-cı il martın 12-də (1324-cü il isfəndin 21-də) 14-cü məclisin müddəti qurtardı. Beləliklə də İranın məclissiz, birbaşa hakim siniflər və şah sarayı tərəfindən Qəvamüssəltənə vasitəsilə idarə olunmaq dövrü başlandı. Qəvamüssəltənə SSRİ ilə İranın əlaqələrini yaxşılaşdıracağını, Azərbaycan məsələsini sülh yolu ilə həll edəcəyini və İranda bir sıra ictimai-iqtisadi islahat edəcəyini e'lan etdi. 1946-cı ilin may ayından başlayaraq o bir sıra islahat keçirilməsi barədə göstəriş verdi. Lakin onların heç biri həyata keçirilmirdi. Qəvamüssəltənə azadxah qüvvələri parçalamaq və İran irticaçılarını mütəşəkkil etmək üçün özünün İran Demokrat Partiyasını (29, 04. 1946-cı il); Sənətkar, Fəhlə və Kəndli həmkarlar İttifaqını və milli nicat qvardiyasını yaratdı. Daha sonra İran Tudə Hizbini və İran Partiyasını əməkdaşlığa çağırdı. İrticaçıların və imperialistlərin müxtəlif hiylələrinin qarşısını almaq, demokratik və antiimperialist cəbhəni qüvvətləndirmək üçün bu iki partiyanın 4 nəfər üzvü 1946-cı il avqustun 1-dən (10 mordad 1325) hökumətdə nazir vəzifəsi ilə iştirak etməyə başladı [124, 4. 08. 1946]. Oktyabrın 16-da isə Qəvamüssəltənə hökumətinin qatı irticaçı və imperialistpərəst siyasətinə e'tiraz əlaməti olaraq hökumətin tərkibindən çıxdılar [65, 19. 10. 1946].

Qəvamüssəltənə hökumət başına keçdiyi tarixdən siyasətdə ikiüzlülük etmişdi. Qəvamüssəltənə bir tərəfdən demokratik və azadxah partiyaların nümayəndələrini hökumətə daxil edir, digər tərəfdən İTH-nin, Fəhlə və Zəhmətkeş həmkarlar İttifaqının klubları-nın yandırılmasını təşkil edir, təşkilatlarını dağıdır, fəalları həbs və sürgün etdirirdi. O, bir tərəfdən azadxahlıq iddiası edir, o biri tərəfdən isə İranın cənub xanlarının əksinqilab qiyamlarını təşkil edirdi. [17, 10]. Qəvamüssəltənə bir tərəfdən SSRİ dövləti ilə dostluq siyasəti yeritdiyini iddia edir, SSRİ ilə iqtisadi əməkdaşlıq üçün saziş imzalayır, o biri tərəfdən Təhlükəsizlik Şurasında SSRİ-nin əleyhinə ittihamdan ibarət olan «İran məsələsi» adlı şikayəti gündəlikdə saxlayırdı. O, Sovet-İran sazişini həyata keçirtmək üçün bir addım da atmırdı. Qəvamüssəltənə bir tərəfdən Azərbaycan Milli hökuməti ilə müqavilə bağlayır digər tərəfdən Azərbaycana ümumi silahlı hücumu keçmək üçün Qəzvinə, Gilana, Kürdüstan sərhəddinə qoşun və jandarm qüvvələri toplayırdı. İmperialist dairələr və İran hökuməti 1946-cı il iyulun 14-də ümumi tə'til etmiş İngilis-İran neft şirkəti fəhlələrinə qanlı divan tutdular. Bu hadisədə 47 nəfər fəhlə öldürüldü və 170 nəfər yaralandı [125, 191]. Bundan sonra da 5 min nəfərdən çox fəhlə işdən çıxarıldı, fəhlə klubları bağlandı, həmkarlar ittifaqı rəhbərləri həbs olundu və yüzlərlə fəhlə Abadandan sürgün edil-di [126, 61-62]. Qəvamüssəltənə 1946-cı il oktyabrın 17-də qatı irticaçılardan ibarət yeni hökumət kabineti təşkil etdi və İranda demokratik partiya, təşkilat və

mətbuatı dağıtmağa başladı. Beləliklə və Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu keçmək üçün siyasi hazırlığı ən yüksək mərhələyə çatdı.

### **İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azər-baycan üzərinə hücumu diplomatik hazırlığı**

Azər-baycan milli azadlıq və demokratik hərəkatını yaradan daxili səbəbləri inkar etməklə başlandı. İrticaçı Ədalət, Milliyunə İran, İradəyə milli və digər partiyalar, məclisin irticaçı nümayəndələri və hökumət Azərbaycan demokratik hərəkatını qəsdən «sovetlərin işi» kimi qələmə verirdi. Bu partiyalar İranda xalqın üsyan etməsi üçün heç bir daxili səbəb olmadığını göstərməyə, Sovet dövlətinin İranda dostluq siyasətini bilərəkdən təhrif etməyə və bununla da imperialistlərin İranın daxili işlərinədəhə gubudcasına və açıq surətdə qarışmasına imkan yaratmağa çalışırdı. Bu məqsədlə də 1946-cı ildə BMT-də və Təhlükəsizlik Şurasında İran hökumətinin əsassız şikayəti üzrə «İran məsələsi» adlı məsələ müzakirə edilmişdi. Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyində «İran məsələsi» saxlandığı müddətdə ABŞ Azərbaycan demokratik hərəkatı əleyhinə olan bütün tədbirlərə başçılıq edirdi. ABŞ-ın İrandakı səfiri Jorj Allen 1946-cı ilin mayında İran şahını və Qəvamüssəltənəni əmin etdi ki, Amerika dövləti onların köməyinə çatacaq və nə qədər mümkündür kömək edəcəkdir [Bax: 48, 1955, № 58, 18]. ABŞ səfiri İran hökumətini Azərbaycan üzərinə hücumu keçməyə tələsdirdi. İngiltərə diplomatları da demokratik hərəkat əleyhinə ABŞ-ın İrandakı diplomatları ilə əlbir hərəkat edirdilər. O zaman ABŞ-ın İrandakı səfiri İran hökumətinə bildirdi ki, İran dövləti İranda İngiltərə və Sovet nüfuzunun qarşısını alacağı surətdə ABŞ İrana kömək edər və borc verər. İran hökuməti də Vaşinqtona nümayəndə göndərərək bildirdi ki, ABŞ-dan borc aldıqdan sonra şimal və cənub hərəkatını yatırmaq üçün Azərbaycana və fars əyalətinə qoşun köndərəcəkdir [Bax: 70, 31, 10. 1946].

**İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azərbaycan üzərinə hücumu hərbi hazırlığı.** 1942-ci ilin sonundan İranın bütün silahlı qüvvələrinin ixtiyarını öz əllərinə almış ABŞ hərbi hey'ətləri 21 Azər hərəkatının başlandığı ilk günlərdən İranın silahlı qüvvələrini Azərbaycan üzərinə hücumu hazırlayırdılar. Bu hücum ərəfəsində İran hökuməti ABŞ-dan 20 milyon dollarlıq silah və hərbi sursat aldı [Bax: 48, 1955, № 60, 25]. Azərbaycan üzərinə hücumu göndiriləcək və Tehran, Kirmanşah, Bicar, Həmədan, Sərdəşt, Saqqız, Qəzvin və Rəşt şəhərlərində toplanmış qüvvələr bu silahlarla təchiz edildilər. İngiltərə dövləti də 1946-cı ilin avqustunda İran sərhəddinə, Bəsre şəhərinə 5 diviziya gətirdi, İngiltərə hərbi gəmiləri İranın Xürrəmşəhr və Abadan limanlarına yan aldı.

1946-cı il sentyabrın 1-də (1325-ci il şəhrivərin 10-da) **İran dövləti Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu başladı.** Həmin tarixə qədər Qəzvin şəhərində mərkəzləşmiş şah qoşunu hissələri Qəzvin-Rəşt istiqamətində Yüzbaşı çayına tərəf hərəkat etmiş, 24 saatdan sonra bir sıra yerləri işğal edərək Nikuyədə, Yüzbaşı çayı məntəqəsində və Takistanda qabaq döyüş xəttlərində mövqe tutdular. İranın irticaçı hakim dairələrinin hər cür bəhanəsinin qarşısını almaq üçün İran hökuməti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycan Əyalət Ənçüməni 1946-cı il noyabrın 12-dən (1325-ci il abanın 21-dən) başlayaraq Azərbaycan Xalq Qoşunlarının və Fədai qüvvələrinin Zəncan vilayətindən çıxmasına göstəriş verdi [Bax: 127; 10, 14. 11. 1946]. Azərbaycan Xalq Qoşunu hissələri noyabrın 13-də Zəncan vilayətini tərk etdi. Noyabrın 22-də (1324-cü il azər ayının 1-də) isə Azərbaycan fədailərinin son hissələri Zəncan şəhərindən və vilayətindən çıxdılar (Bax: 46, 25. 11. 1946). İran dövlətinin silahlı qüvvələri Zəncan şəhərini və vilayətini işğal etdilər. Lakin İran hökuməti göstərilən müqavilənin Tikantəpəni Azərbaycana vermək haqqındakı qeydini həyata keçirmədi. İran hökuməti verdiyi təəhhüdün əksinə olaraq irticaçı mülkədarların silahlı quldur dəstələrini Zəncan şəhərinə gətirdi. İran hökumətinin silahlı qüvvələri və bu dəstələr Zəncan vilayətində və şəhərində böyük cinayət, qırğın və talan törətdilər [Bax: 46, 29. 11. 1946].



1946-cı il noyabrın 21-də İran hökumətinin başçısı Qəvamüssəltənə İranın 15-ci məclisinə seçkilərin guya azadlığını təmin etmək üçün bütün seçki məntəqələrinə hökumət tərəfindən «nəzarət qüvvələri» adı ilə qoşun göndərəcəyini e'lan etdi. ABŞ-ın İrandakı səfiri Jorj Allen o günlərdə mətbuat konfransında rəsmi surətdə bildirdi ki, «İran hökumətinin İranın bütün hissələrinə (nəzarət edilməyən məntəqələr də daxil olmaqla)» nəzarət qüvvələri» göndərilməsi haqqında e'lan olunmuş niyyəti qəti, normal və münasib bir qərardır» [40, 28. 11. 1946]. ABŞ səfiri bu sözləri ilə İran dövlətini «nəzarət edilməyən» məntəqələrə-Azərbaycana və Kürdüstanə hücum etməyə daha da təhrik edirdi.

Azərbaycan Əyalət Əncüməni və Kürd xalqının rəhbəri Qazi Məhəmməd İran hökumətinin Azərbaycana və Kürdüstanə silahlı qüvvə göndərmək qərarına qə'ti surətdə e'tiraz etdilər. Qazi Məhəmməd 1946-cı il noyabrın 27-də Tehrana Qəvamüssəltənə hökumətinə göndərdiyi teleqramda yazmışdı: «...dövlətin seçkilərə nəzarət etməsini seçki qanununun maddələri müəyyən etmişdir. Kürdlər məntəqəsinin seçkilərinə «nəzarət qüvvələrinin» qarışmasına icazə verməyəcəksiz. Yerli rəsmi fərmandar (hakim-M. Ç.) qanun hüdudunda seçkilər zamanı intizamı saxlamağa qadirdir» [46, 29. XI. 1946]. Azərbaycan Əyalət Əncüməninin Qəvamüssəltənə hökumətinə göndərdiyi teleqramda isə deyilirdi: «...Bu mövqedə Azərbaycana qüvvə göndərmək, buranın demokratik hərəkatına müharibə elan etmək deməkdir. Əyalət Əncüməni və Azərbaycan xalqı hər bəhanə ilə qüvvə göndərilməsin 23 xurdat (13 iyun 1946) müvafiqətnaməsi ilə müxalif sayıb ona ciddi surətdə e'tiraz edir» [101, 01. 12, 1946].

İran hökuməti Azərbaycan nümayəndələri ilə 1946-cı il iyunun 13-də imzaladığı müqaviləni xaincəsinə pozaraq Azərbaycan və Kürdüstan üzərinə hücumu daha da kenişləndirdi. ABŞ general və polkovniklərinin başçılıq etdiyi İran qoşunları və jandarm qüvvələri Zəncan-Miyana, Ənzəli-Astara, Talış-Ərdəbil, Tikantəpə-Miyandab və Saqqız-Mahabad-Marağa xətləri üzrə hücumu davam etdirdilər. İran hökuməti silahlı qüvvələri Holasu, Sayınqala, Baxça meşə, Sancu, Təzəkənd, Herovabad cəbhələrində amerikalardan aldığı silahları: topları, tankları, mina atanları və bombardmançı təyyarələri işə saldı. Rəşt və Kirmanşah diviziyaları irticaçı mülkədarların silahlı dəstələrinin Azərbaycan üzərinə hücumlarına başçılıq edirdi. Azərbaycan üzərinə hücum günlərində amerikalılar İran qoşununa 40 ədəd bombardmançı təyyarə verdilər. Həmin təyyarələr Azərbaycan və Kürdüstan üzərinə hücumda iştirak edirdilər.

1946-cı il dekabrın 1-dən İran dövlətinin silahlı qüvvələri bütün cəbhələrdə hücumu daha da şiddətləndirdi. Azərbaycan və Kürdüstan Xalq Qoşunları və fədai qüvvələri İran hökumətinin təcavüzünə birlikdə və qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdilər. Bu barədə xəbərlərin birində deyilirdi: «Üç gün davam edən şiddətli vuruşmadan sonra fədailərimiz tərəfindən Xalxal vilayətində asayiş pozan və Herov şəhərini mühasirə edən düşmən dəstələri tarmar edilmiş və böyük tələfatla geri oturdulmuşlar» [46, 29. XI. 1946]. Kürdüstan xalq silahlı qüvvələri də İran hökuməti qüvvələrini cəbhələrdə dəfələrlə geri oturmağa məcbur etmişdi. Düşmən qüvvələrin ən şiddətli hücumu şəraitində, dekabrın 8-də Azərbaycan Xalq Qoşunları və fədai dəstələri Zəncan-Miyana cəbhəsində əkshücuma keçərək mərkəzi hökumətin qüvvələrini Yuxarı və Aşağı Rəmzyar kəndlərindən çıxmağa məcbur etdilər. [Bax: .71, 244]. Zəncan-Miyana xəttində və Kürdüstan məntəqəsində ağır vuruşmalar başlandı. Holasu-Marağa xəttində şiddətli vuruşlar Gedirdi. Bu cəbhəyə bütöv bir ordu, ən çox təyyarə, top, bir süvari alayı, üç min nəfərə yaxın feodal süvariləri toplanmışdı. Kürdüstanda, Saqqız-Miyandab cəbhəsində İran qoşununun başqa bir ordusu 30 tankla iştirak edirdi. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan və Kürdüstanə təcavüzü xalqın böyük həyəcanına səbəb oldu. Xalqın müxtəlif təbəqələrindən minlərlə adam azadlığı və vətəni müdafiə etmək üçün silahlanaraq cəbhələrə göndərilmələrini tələb edirdi.

Belə bir şəraitdə də ADF vətəndaş müharibəsinin genişlənməsinin qabağını almağa və eyni zamanda Azərbaycan xalqının azadlığını saxlamağa çalışırdı. Azərbaycan Əyalət Əncüməni İran hökumətindən 13 iyun 1946-cı il tarixli müqaviləyə sadıq qalması tələb edirdi. Lakin İran dövləti müharibə odunu hər gün daha da alovlandırır. İran dövləti Azərbaycan xalqını hamılıqla müharibə meydanına çəkmək və vətəndaş muharibəsini imperialistlərə beynəlxalq konflikt yaratmaq bəhanəsi verəcək bir şəkllə salmaq istəyirdi.

Azərbaycan Əyalət Əncüməni Azərbaycanın imperializmin avanturası altına düşməməsi və İran daxilində qardaş qırğınının qarşısını almaq üçün 1946-cı il dekabr ayının 11-də Azərbaycan Xalq Qoşunlarına və fədai qüvvələrinə İran dövlətinin silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərməmək və döyüş meydanlarını tərk etmək göstərişi verdi. Bu göstərişlə əlaqədar olaraq sonralar İTH-nin orqanı «Mərdom» qəzeti yazırdı: «Azərbaycan azadlıq xatirinə, bəşəriyyətin xatirinə üsyan etmişdi və yenə də azadlıq və bəşəriyyətin gələcəyi naminə geri çəkilməyə, işkəncə və məhrumiyətlərə dözməyə razı oldu» [96, 9. 12. 1950 ].

1946-cı il dekabrın 11-dən İran qoşunları və jandarm qüvvələri maneəsiz olaraq Azərbaycan torpaqlarında sür'ətlə irəliləməyə başladılar. İran qoşunlarının Qafankuhdan keçən birinci hissəsi 50 nəfər kəndlini güllələyərək Qızıləzən çayına atdı. Ərdəbil vilayətində Tehrandan gələn şah qoşunları tank və toplar vasitəsi ilə Kənzə, Təzə qışlaq, Cəfərli və bir sıra başqa kəndləri vıran qoydular. Təbriz şəhərində «Xalqın bir il ərzində yaratdığı muzey, kitabxana, milli teatr, dövlət universiteti dağıldı; xalq qəhrəmanları olan Səttarxanın və Bağırxanın heykəlləri sındırıldı» [96, 9. XII. 1950]. İran qoşunları, jandarmar və quldur dəstələri Miyana, Sarab, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Mərənd, Xoy, Makı, Urmu və digər şəhərlərdə minlərlə adamı ADF üzvü, mühacir (vaxtı ilə SSRİ-də olmuş şəxs) olduğu üçün məhkəməsiz, sorğu-sualsız küçələrdə öldürdülər. İran hökuməti Azərbaycan və Kürdüstan demokratik hərəkatının rəhbərlərindən, xalq qoşunları zabitlərindən, fədai başçılarından, sırayi partiya üzvlərindən, əskər və fədailərdən yüzlərlə adamı hərbi məhkəmələrin hökmü ilə e'dam etdi [Bax: 128]. 1945 -1946-cı illərdə ABŞ-ın Təbrizdəki konsulu Robert Rossou İran dövlətinin bu cinayətləri barədə sonralar yazmışdı: «Sonrakı bir neçə ay ərzində (Azərbaycan İran şah qoşunları tərəfindən 1946-cı il dekabr ayında işğal olunandan sonrakı dövr nəzərdə tutulur-M. Ç.) Azərbaycan və Şimali Kürdüstanın demək olar ki, hər bir ictimai meydançası cərkəllərlə düzülən dar ağaclarından asılmış üsyançı meyitləri ilə dolu idi» [Bax: 27, 1956, № 1, 31 ]. Tehranda nəşr olunan «Şücaət» qəzeti isə 1953-cü il avqustun 5-də yazırdı: «1325-ci ilin azər ayından sonra Amerika-İngiltərə imperialistlərinin göstərişi ilə şah qoşunları Azərbaycanın 20 min qoca, cavan, arvad və kişisini öz hüquqlarını tələb etdiklərinə görə qılıncdan keçirdilər. Evlər yandırıldı, ailələr sərgərdan oldu; məşrutə inqilabının qeyrətli və canından keçmiş mücahidlər nəsli dəstə-dəstə dara çəkildi və dəstə-dəstə Bədrabad və başqa düşərgələrə sürgün olundular». Lakin Azərbaycanda məhv edilənlərin sayı daha çox olmuşdur. Çünki, İran hökumətinin silahlı qüvvələri və quldur dəstələri tərəfindən təkəcə 1946-cı il dekabrın ikinci yarısında Azərbaycanda 20-95 min nəbər öldürülmüşdü [Bax: 129, 78. 96, 5. 08. 1950]. 1946-cı il dekabrın 20-dən sonra Azərbaycanda xalq hakimiyyəti ləğv edildi. Azərbaycanda İran şahlıq quruluşunun, irticaçı-istismarçı siniflərin hökmranlığı yenidən bərpa olundu. Azərbaycan xalqı yenə də siyasi-ictimai hüquqlardan, öz ana dilində təhsil almaqdan, elm və mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanlarından məhrum edildi. Yenə də fars hakim millətçi dairələri Azərbaycan xalqına şiddətli milli zülm etməyə başladılar.

Lakin xalqın azadlıq eşqi bir gün belə sönmədi. Azərbaycanlılar İran dövlətinin yaratdığı şiddətli terror, həbs, sürgün şəraitində yenə də bütün İran xalqları ilə birlikdə böyük azadlıq mübarizəsini davam etdirir.

## nəticə

İkinci dünya müharibəsi gedişinin 1941-ci il av-qustun 25-dən İranda yaratdığı mühüm siyasi dəyişiklik-Riza şah diktaturasının dağılması İran xalqlarının azadlıq hərəkatının inkişafı üçün münasib şərait yaratdı. Demokratik siyasi-ictimai təşkilatlar və mətbuat xalqın azadlığı və sosial-iqtisadi hüquqları uğrunda açıq mübarizəyə başladılar.

Lakin Riza şah dikturası dağılandıqdan sonra da İranda şahlıq üsul-idarəsi davam etdi. Siyasi hakimiyyət iri mülkədarların və komprador burjuaziyanın əlindən qaldı. 1941 -1945-ci illərdə də hakim fars millətçi dairələri Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar edirdilər. İran dövləti tərəfindən Azərbaycan xalqı siyasi-sosial və milli hüquqlardan məhrum edilmişdi. Onun öz ana dilində-Azərbaycan dilində maarif və mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə imkan verilmirdi. Azərbaycanın ərazisi inzibati cəhətdən dörd-beş yerə parçalanmış və iqtisadi həyat birliyi pozulmuş halda saxlanırdı.

İkinci dünya müharibəsinin qurtarması ilə İranda siyasi mübarizənin yeni mərhələsi başlandı. İranın hakim sinifləri ölkədə irticaçı diktatura yaratmaq üçün azadlıq qüvvələri üzərinə hücumla keçdilər. Bu hücumun qarşısını almaq və ölkədə demokratik quruluş yaratmaq üçün azadlıq uğrunda mübarizədə daha çox sinif və təbəqələrin fəal iştirak etməsi, mübarizənin yüksək formalarına keçilməsi və ölkə daxilində demokratik və antiimperialist hərəkata dayaq nöqtəsi yaradılması bir tarixi zərurət oldu. Eyni zamanda Azərbaycan inqilabi qüvvələri qarşısında Azərbaycan xalqına öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əldə etmək kimi çox mühüm məsələ durmuşdu. Bu zərurətdən də Azərbaycan Demokrat Fırqəyə yarandı [3, 09. 1945].

ADF-nin yaranması mütərəqqi və inqilabi hadisə olmuşdur. Bu partiya öz məramnaməsində və inqilabi fəaliyyətində İranın və Azərbaycanın iqtisadi-ictimai xüsusiyyətlərini və tarixi şəraitini düzgün nəzərə almışdı. ADF ən yaxın vəzifə olaraq Azərbaycana İran daxilində muxtariyyət əldə edilməsini və Azərbaycanda demokratik ictimai quruluş yaradılmasını qarşıya qoymuşdu.

ADF-nin taktikası milli-azadlıq və demokratik quruluşu uğrunda mübarizədə daha çox sinif və təbəqələrin qüvvələrini birləşdirməkdən və qarşıda duran vəzifələrə xalqın qüvvəsilə nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Buna görə də bu partiya Azərbaycanda İranın irticaçı hökumətini tamamilə təcrid etmək üçün kəndlilərlə mülkədarlar və fəhlələrlə fabrik-zavod sahibləri arasında olan ixtilafı qanunvericilik yolu ilə qaydaya salmaq şüarını irəli sürmüşdür.

ADF Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının önündə getmiş, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda mübarizəsinə böyük əhəmiyyət vermiş, inqilabi şəraiti düzgün görmüş, tarixi şəraitin yaratdığı imkandan vaxtında istifadə etmiş və bu hərəkatda kütlələrin özünün fəal və yaxından iştirakına nail olmuşdur. Xalq hakimiyyəti yaradılması uğrunda siyasi və silahlı mübarizəyə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik etmişdir. Beləliklə Azərbaycan Milli Məclisi və Azərbaycan Milli hökuməti yaranmışdı (12. 12. 1945), xalq öz müqəddəratının sahibi olu.

ADF-nin rəhbərliyi altında Azərbaycan Milli hökumətinin həyata keçirdiyi islahatlar hərəkatın demokratik xarakterinə uyğun olmuşdur. Azərbaycan Milli hökuməti aqrar münasibətləri və sənaye sahələrində demokratik islahat həyata keçirməklə qeyri-kapitalist inkişafa əsaslanmağa başladı. Xalq hakimiyyəti Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili e'lan etdi, Azərbaycan xalqının maarif və mədəniyyəti demokratik prinsiplər əsasında inkişaf etdirən mütərəqqi islahat həyata keçirdi. Xalq hakimiyyətinin demokratik islahatları Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə yol açdı, milli zülmün nəticələrini ləğv etməyə başladı. Xalq hakimiyyəti Azərbaycanlıların milli varlığını bir daha təsbit etdi, İran daxilində Azərbaycanın inzibati ərazi birliyini, iqtisadi və milli-mədəni birliyini bərpa etməyə başladı.

Azərbaycanda həyata keçirilən demokratik islahatlar eyni zamanda İran xalqlarına da inqilabi tə'sir göstərərək, ictimai inkişafa, antifeodal və antiimperialist hərəkata kömək etdi. Azərbaycan Milli hökumətinin Kürdüstan Milli hökuməti ilə yaxından əməkdaşlığı da hər iki xalqın mənafeyinə uyğun ol-maqla, eyni zamanda İranın demokratikləşməsinə xid-mət etmişdir.

Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkatı özünün mütərəqqi və antiimperialist mahiyyəti ilə İranda irticanın və imperializmin hökmranlığını və mövqələrini əsaslı surətdə zəiflətdi, Yaxın və Orta Şərq ölkələri xalqlarına inqilabi tə'sir göstərdi. Buna görə də İranın irticaçı dairələri Amerika və ingils imperialistlərinin köməyi ilə nə vasitə ilə olursa-olsun Azərbaycanda xalq hakimiyyətini yıxmağa çalışırdılar. ABŞ dövləti Azərbaycan və Kürdüstan Demokratik hərəkatı əleyhinə olan bütün siyasi, diplomatik və hərbi tədbirlərə başçılıq edirdi. ABŞ generalları və zabitlərindən tə'lim alan və silahlandırılan şah qoşunları və digər qüvvələr Azərbaycan və Kürdüstan xalq hakimiyyətləri üzərinə ümumi silahlı hücum etdilər (1946-cı il sentyabrın 1-dən). Bu hücumda İran şah qoşunlarının hərbi əməliyyatına amerikalı keneral və zabitlər müstəqim surətdə başçılıq edirdilər. İran dövlətinin Azərbaycan üzərinə hücum edən jandarm qüvvələrinə başçılıq edən Amerika generalı Norman Şvartskopf «İrane ma» qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində demişdir: «Mənim xidmətimin (1945-1946-cı illərdə İranın jandarm qüvvələrinə başçılıq etməkdə-M. Ç.) necə olmasına aid göstəriş və tə'limat mənə Vaşinqtondan verilirdi» [56, 18. 08. 1949]. Şübhəsiz ki, amerikanın İran qoşununda və polis qüvvələrindəki general və zabitləri də Vaşinqtondan göstəriş alırdılar.

1946-cı il dekabrın ikinci yarısında İran dövləti ABŞ və İngiltərə imperializminin köməyi ilə Azərbaycanda xalq hakimiyyətini yıxdı. Bir sıra daxili səbəbləri irtica və imperializm qüvvələri üçün əlverişli şərait yaratmışdı:

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə (12. 11. 1945-20. 12. 1946) ADF-nin və xalq hakimiyyətinin inqilabi mahiyyətinin dərinləşməsinə lazımınca fikir verilmədi. Xalq hakimiyyətinin yerli orqanları olan vilayət və mahal ənçümlərinin ixtiyaratı müəyyən dərəcədə məhdud saxlanmışdı. Kəndlilərə bölünmüş dövlət və qismən mülkədar torpaqlarından 1946-cı ilin payızında torpaq rentası (bəhrə) toplanması xalq hakimiyyətini kəndlilərin köməyindən məhrum etmək təhlükəsini yaratdı. İran dövlətinin Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu zamanı ADF və Azərbaycan Əyalət Əncüməni inqilabi sayıqlığı zəiflətməmiş, siyasi geri çəkilmə isə təşkilati cəhətdən qeyri-mütəşəkkil olmuşdu.

Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulması bütün İranda xalq hakimiyyəti yaranması ilə müşayiət olunmadı. 1946-cı ildə azadxah qüvvələrin İranda vahid cəbhəsinin yaranması kecikdi. Həmin cəbhə əməli surətdə fəaliyyət göstərə bilmədi. Buna görə də irtica və imperializmin hücumuna vahid cəbhədə müqavimət göstərilə bilmədi. Azərbaycan Əyalət Əncüməni hakimiyyəti

ələ alaraq azərbaycanı idarə etdiyi halda İranda əyalət əncümənləri yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsinə qalxa bilmədi.

1946-cı il dekabrın 20-dən sonra azərbaycanda yenidən şahlıq üsuli-idarəsinin, iri mülkədarların və komprador burjuaziyanın hökmranlığı bərpa edildi. Ondan sonra İran hökuməti bütün İranda demokratik qüvvələri dağıtmağa başladı.

1945-1946-cı illər Azərbaycan demokratik hərəkatı İranda dərin izlər buraxmış, xalq kütlələrinin şüurunu daha da inqilabiləşdirmiş, demokratik təşkilatlar üçün inqilabi təcrübə və dərs olmuş, 1951-1953-cü illərdə İranda neft sənayesinin milliləşdirilməsi uğrunda antiimperialist hərəkatın yüksəlişinə və 1978-1979-cu illər İran inqilabının hazır-lanması da böyük tə'sir göstərmişdir.

1945-1946-cı illərdə Azərbaycan xalqını inqilabi mübarizəyə sövq edən problemlər yenə də qüvvədə qalır. Lakin İranın müasir daxili və beynəlxalq şəraiti 40 il bundan əvvəlkindən köklü sürətdə fərqlənir. İranda azərbaycanlıların siyasi və milli hüquqlarının tə'min olunması sinfi və ictimai qüvvələrin yeni qruplaşmasını, yeni mübarizə formalarını və üsullarını tələb edir.

Müasir beynəlxalq aləmdə SSRİ başda olmaqla dünya sosializm cəbhəsi, kommunist, fəhlə və milli azadlıq hərəkatları ildən-ilə yeni-yeni qələbələr əldə edir.

Son 40 ildə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin əksəriyyətində şahlıq rejimi ləğv edilmişdir. 1978-1979-cu illər inqilabınadək şah diktaturası İranda xalq çıxışlarının qarşısını kütləvi həbslər, sürgünlər və e'damlar vasitəsilə almağa çalışırdı. İran xalqlarının 1978-1979-cu illər inqilabı şahın diktaturasını kökündən dağıtdı, şah ölkədən qaçdı (16. 01. 1979), şahlıq əleyhinə antiimperialist xalq inqilabı qələbə çaldı (11. 02. 1979). Bu inqilabda da azərbaycanlılar qabaqcıl və aparıcı olmuş-lar. Təbriz əhalisinin kütləvi şücaət və qəhrəmanlıq nümunəsi olan 1978-ci ilin fevral üsyanı ilə Azərbaycan xalqı şahın faşist diktaturasının onurğa sütununu sındırdı və İranda xalq inqilabına yol açdı.

İnqilabdan və yaranmış Respublikadan xalq çox şey gözləyirdi. Lakin az sonra hakimiyyət ifrat sağ ruhanilərin əlinə keçdi. Respublika qarşısında duran çox mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həlli isə tamamilə unuduldu. Millətlərə öz müqəddəratını tə'yin etmək hüququ verilmədi, onların sosial-iqtisadın həyatlarının inkişafı üçün heç bir imkan yaradılmadı. Xalqın hakimiyyətdə və ölkəni idarə etməkdə iştirakı tə'min olunmadı, xalqa verilmiş bə'zi demokratik azadlıqlar tədricən ləğv edildi. Bütün inqilabçı və demokratik partiya və təşkilatlar, onların mətbuatı qadağan olundu. Komprador burjuaziyanın və iri mülkədarların əli ölkənin iqtisadi və siyasi həyatından kəsilmədi. Respublika hökuməti və Məclisi heç bir əsaslı və progressiv sosial-iqtisadi tədbirlər görmədi. Xarici siyasət sahəsində də respublika milli azadlıq, sülh və demokratiya işi üçün heç bir tədbir görmədi, əksinə qonşu dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etdi, İranı böyük qırğınlara və dağıntıya məruz qoyan müharibəyə çəkdi. İfrat sağ ruhanilərin hakimiyyəti xalqın arzularını puça çıxartdı, az sonra isə inqilabı qələbəyə çatdırmış sol qüvvələrə divan tutmağa başladı. Milli muxtariyyət istəyən xalqlara odlu silahlarla cavab verildi.

İran xalqlarının qarşısında duran əsas problemlərin həlli inqilabi mübarizə ilə mümkün ola bilər. İranda və Azərbaycanda son 85 ildə baş verən inqilabi hərəkatların və fəaliyyət göstərmiş inqilabçı partiyaların, o cümlədən Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təcrübə və dərslərinin indiki şəraitdə inqilabi mübarizələr üçün böyük əhəmiyyəti və faydası ola bilər.

1960-cı ildə İran Tudə Hizbinə birləşdirilmiş Azərbaycan Demokrat Firqəsi İran xalqlarının azadlığı və Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və milli hüquqları uğrunda mübarizəsini davam etdirir.

### **İZAHAT: Üçüncü fəsil**

**1-** ADP MK-nın 1946-çı il yanvar plenumunda həsən Nonəhal; Mirqasım Çeşmazər və İsmayıl Şəms Mərkəzi Təftiş Komissiya-sına üzv seçildilər! [Bax:, 46, 31. 1. 1946].

**2-** ADP-nin Təbriz şəhər komitəsinin üzvləri: Seyid Cəfər Pişəvəri, Adil Adilyan, Xəlil Azərbədəqan, Sadiq Badəqan, Bad-kubəçi (sədr), Məhəmməd Biryə, Nəcəf Bəşavərd, Mirrəhim Vilayi, Suğpəz xanım Qadiri. Qəhrəman Qəhrəmanzadə, Əliəskər Dibaiyan, Cəfər Kavyan, Tağı Kərimi, Vram Mirak/an, Cavid Məhtaş, Rəssam Müvəzzəzadə, Rza Rəsuli, Sübhü Burhanəddin, Kazım haşimniya, Mirmehdi Çavuşı, Mirqasım Çeşmazər, hüseyin Cid-di, Mirzə Əli Şəbüstəri.

**3-** ADP:nin Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan Əyalət əncüməni tərəfindən partiya üzvlərindən 10 nəfəri: o cümlədən S. Badəqan, M. Biryə, M. Vilayi, 3. Qiyami, Q. Daneşyan, M. Dehqani, Ç. Kavyan, R. Kəbiri və M. Çeşmazər, ADP-nin və Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yaranması uğrunda köstərdikləri fəaliyyətlərinə görə Səttarxan ordeni ilə təltif olundular [Bax: 46, 5. IX. 1946].

**4-** S. Ç. Pişəvəri, S. Badəqan, M. Biryə, S. Cavid və M: Ə: Şəbüstəri ADP MK-nın İcraiyyə hey'əti üzvü idilər. 1946-çm ilin oktyabr ayından 3, Qiyami, M. Vilayi, M. Nunəkərani və T. Şahin də MK-nın İcraiyyə hey'əti iclaslarında üzv kimi iş-tirək edirdilər.

**5-** AFZHI-nin Mərkəzi Şurasının prezidium üzvləri: Sadiq Badəqan, Məhəmməd Biryə (sədr), Məhəmməd İbrahim Əlizadə, İbrahim Zərənki, Abbasəli Zunuzi (sədr müavini), Məhəmməd hüseyin Məzlumi, Əliməhəmməd Nəvəvan, Nure, Səadət heydər, Seyid Cəfər Pişəvəri, hüseyin Sədiqpur, Siddiqə Səttari, Təbatəban, Müseyyib Feyzullazadə, Kazım haşimniya, həştərudyən, Cavid Salamulla, Mirzə Əli Şəbüstəri, Böyükağa Şutrbani.

**6-** ADCT-nin Mərkəzi Komitəsinin prezidium üzvləri: Məhəmməd Bağır Zəhtəbi, Əqdəs xanım Məmişzadə, həmid Məhəmmədzadə, Ruben Muxtaryan, həmid Səfəri, İslam Sərrafi, Burhanəddin Sübhü, Tağızadə (sədr), Mirqasım Çeşmazər, Nüsrət Çahanşahlı, Əli Şəmidə.

**7-** 1946-cı ildə Azərbaycan qadınlar təşkilatı qadınlar (və ya bə'zi yerlərdə xanımlar) klubu adlanırdı. 1946-cı il martın 6-da Azərbaycan qadınlar klubunun 11 nəfərdən ibarət hey'əti seçildi: hasmiq x. Voskanyan, Suğra x. Qadiri, Rübabə x. Daneş, Bətul x. Elmamuz, Şövkət x. Elmdust, Siddiqə x. Əlizadə, Zəri x. İnsafi, Mə'sumə x. Məğribi, Püstə x. Məhəmmədzadə, Munirə x. haşimi, Əminə x. Çəmşidi [Bax: 46, 8. III. 1946].

**8-** Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyətinin İdarə hey'ətinin üzvləri: Məhəmməd Biryə, Mirmehdi E'timad, Əbülqasım Kamil (sədr), Cəfər Kaşif, Fitrət Əli, Məhəmmədəli hilal Na-siri.

**9-** Azərbaycan Milli hökuməti İran qoşununda olmuş və İXP-nin üzvlüyünə qəbul edilərək inqilabi hərəkata qoşulan zabıtlər-dən bir qisminin pərbi xidmətlərinə, şücaət və fədakarlıqlarına görə hərbi rütbəsini artırdı. Beş nəfərə keneral, bir neçə nə-fərə polkovnik, mayor, kapitan və baş leytenant rütbəsi verildi. O cümlədən keneral Azər Əbdülrzanı, Əzimi Əbülqasımı, Milan-yan Möhsünü, Nəvai Abdini və Pənahyan Mahmudu; polkovniklərdən Akəhi Məhəmmədi, Əsədullahi Mahmud Qazini, Murtuzəvi Yusifi, Nəvai Əlini, Pirzadə Məhəmmədəlini, hatəmi hidayəti, Şəfai Əhmədi və başqalarını köstərmək olar.

**10-** Azərbaycan Milli hökuməti fədai başçılarından üç nəfər-nə keneral, dörd nəfərinə polkovnik və bir neçə nəfərinə ma-yor, kapitan rütbəsi verdi. O cümlədən Azərbaycan Xalq Qoşun-ları vəziri vəzifəsinə yüksəlmiş fədai başçılarından keneral Kavyan Cəfəri, kenrallardan Daneşyan Qulamı, Kəbiri Mirzə-rəbini; polkovniklərdən Zadiqyan Aramı, Məhəmməd-vənd Əbdül-məcidi, Sübhü Nuri Tulunu, Cavidan Qulamrzanı; mayorlardan Ramitin Məhəmmədəlini, Sadiqi Məmini və başqalarını köstər-mək olar.

- 11-** Mülkədar bəhrəsi—mülkədarın kəndliyə icarəyə verdiyi tor-pağın məhsulundan kətdürdüyu pay.
- 12-** 1946-cı ildə Tehran universitetindən sonra Təbriz Darül-fünunu İranda yekənə universitet idi. İran hökuməti ancaq 10 ildən sonra Məşhəd və Şiraz şəhərlərində Darülfünun açdı
- 13-** Azərbaycan nümayəndə heyətinə Seşd Çəfər Pişəvəri. Sadiq Badəqan, Sadiq Dilməqani, Firudin İbrahimi və Məhəmməd Hüseyin-xan Seyf Qazi (Kürdüstan Milli hökumətinin nümayəndəsi) daxil idilər:
- 14-** İran hökumətinin nümayəndə heyətinə Muzəffər Fiyruz (Baş nazirin siyasi müavini) Muvərrixuddövlə Spehr, Müstəşa-ruddövlə Sadiq, Sadiq, Fərman-fərmayan Məhəmmədveli və Fətoli İpekçiyan daxil idilər.
- 15-** Əhməd Qəvam (Qəvamüssəltənə, 1877—1955) İranın şahlıq rejiminin qatı irticaçı siyasi xadimi, iri mülkədar: 1921—1922, 1942—1943, 1946—1947 və 1952-ci illərdə Qəvam İran hökumətinə başçılıq etmişdir. Qəvam 1921 -ci ildə hökumət başçısı olduğu vaxt Kilan və Xorasan əyalətlərində milli azadlıq hərəkatının yatırılmasına başçılıq etmişdir. Qəvamın istər nazir və istər-sə də Baş nazir olduğu vaxtlarda onun bütün siyasi fəaliyyəti xalqın azadlıq hərəkatını boğmağa yönəlmiş və İranın iqtisadi, siyasi və hərbi işlərini imperialistlərə, və ilk növbədə ABŞ-a tabe etdirməkdən ibarət olmuşdur
- 16-** Əhməd Qəvam (Qəvamüssəltənə, 1877-1955) İranın şahlıq rejiminin qatı irticaçı siyasi xadimi, iri mülkədar. 1921-1922, 1942-1943, 1946-1947 və 1952-ci illərdə Qəvam İran hökumətinə başçılıq etmişdir. Qəvam 1921 -ci ildə hökumət başçısı olduğu vaxt Gilan və Xorasan əyalətlərində milli azadlıq hərəkatının yatırılmasına başçılıq etmişdir. Qəvamın istər nazir və istərsə də Baş nazir olduğu vaxtlarda onun bütün siyasi fəaliyyəti xalqın azadlıq hərəkatını boğmağa yönəlmiş və İranın iqtisadi, siyasi və hərbi işlərini imperialistlərə, və ilk növbədə ABŞ-a tabe etdirməkdən ibarət olmuşdur.